Under jorden i Göteborg • Arkeologi för Västlänken 1

Gullbergs fäste *en plats för politiskt maktspel och ständiga krig men också vardagsliv med brödbakning och bokföring*

Johannebergs landeri *historien om fattiga och rika, om internationell handel, matförsörjning och prunkande trädgårdar*

Fortalitium Corona.

Du som är intresserad av arkeologi och historia har säkert hört talas om nya arkeologiska upptäckter i Göteborg de senaste åren. Medeltida befästningstorn, urtavlor i sten och testikeldolkar har dykt upp i olika nyhetsmedia, liksom grusade landerigångar och rabatter och framför allt fartygsvrak. Detta är några av de fynd som gjorts när arkeologerna har undersökt fornlämningar och andra lämningar i riksintresset Göteborg när det nu byggs för fullt i staden.

Varför grävs det så mycket just nu då? Det beror på att flera stora infrastruktursatsningar är på gång. Framför allt handlar det om en ny bro över Göta Älv – Hisingsbron – och Västlänken, en järnvägstunnel med nya stationer under staden. I samband med dessa arbeten gör Arkeologerna arkeologiska undersökningar tillsammans med bland andra Göteborgs stadsmuseum. Bygget av Västlänken påbörjades 2018 och 2026 ska de första tågen rulla. Under 2013–2018 gjordes också omfattande arkeologiska undersökningar i Nya Lödöse i Gamlestaden.

När vi började de stora undersökningarna för Västlänken hade vi flera planer på hur resultaten skulle förmedlas. Av olika anledningar har vi sedan fått tänka om. Det var inte möjligt att genomföra guidade visningar i fält överallt som vi brukar göra. Den främsta anledningen är att områdena vi gräver på i innerstaden har stränga säkerhetsrestriktioner då de är farliga byggarbetsplatser. Vi fick därför ägna oss än mer åt digitala informationskanaler som vår blogg och andra sociala medier online. Dessutom slog också coronaviruset till som hindrade fysiska möten som föreläsningar på museet. Men detta möjliggjorde att vi i stället kan ge ut en serie tidningar där vi berättar om grävningarna och de spännande resultaten.

Tidningen du nu läser handlar mest om undersökningar som gjorts utanför Göteborgs vallgrav, som Gullbergs fäste vid skansen Lejonet och Johannebergs landeris trädgård vid Korsvägen. Ett par av våra kollegor skriver om en spännande trädgårdsarkeologisk undersökning på Södermalm i Stockholm. Vi berättar också om hur det gick till när staden Nya Lödöse lades ned och Göteborg byggdes upp på 1620-talet. I kommande nummer skriver vi om undersökningarna av stadens befästning, om den gamla masthamnen med de många fartygsvrak som hittats där och naturligtvis mycket mer.

Vi inleder med en artikel som handlar om järnvägens historia i Göteborg och några av de lämningar vi träffat på efter den. När man nu bygger en ny järnvägslinje i staden för första gången på väldigt länge är det ju fascinerande – och passande – att vi samtidigt hittar resterna efter stadens allra första järnväg från mitten av 1800-talet.

Carina Bramstång Plura,
Ester Nannmark och Christina Rosén

Those of you *interested in archaeology and history have surely heard about the archaeological discoveries in Gothenburg in recent years. A medieval defensive tower, sundials of stone and testicle daggers have appeared in news media, also gravelled garden paths and flower beds, and above all boat wrecks. These are some of the discoveries made when archaeologists investigated historical remains and other remains of national interest in Gothenburg, now that there is so much work going on in town.*

Why is there so much digging right now? That is because there are several big infrastructure projects underway. Above all it is about a new bridge over 'Göta Älv – Hisingsbron – and 'The west link' (Västlänken), a new rail tunnel with new stations under the city. In connection with these construction projects, the Arkeologerna carried out archaeological excavations together with, amongst others, Museum of Gothenburg. Construction on The West Link project (Västlänken) began in 2018, and the first trains are expected to roll in 2026. Extensive archaeological excavations were also carried out between 2013 and 2018 on the medieval city Nya Lödöse located under current day Gamlestaden.

When we began the large excavations for The West Link (Västlänken) we had several ideas for how the results should be conveyed. For various reasons we have since had to rethink our ideas. For example, it was not possible to have public guided tours of the excavations like we used to do. The foremost reason for this is that the construction areas we work in can be dangerous and have strict safety restrictions. We decided therefore to focus more on digital information channels for outreach, such as our blog and other online social media. Furthermore, the effects of the Corona virus limited physical meetings such as lectures at the museum. This led to the possibility that instead we could do a series of magazines about the excavations and the fantastic results.

The magazine you are currently reading is mostly about the excavations outside Gothenburg's city moat, such as Gullberg's stronghold by Skansen Lejonet, and Johanneberg Estate gardens at Korsvägen. A couple of our colleagues have written about the archaeology of gardens from an interesting excavation on Södermalm, Stockholm. We will also explain why Nya Lödöse ceased to exist as a town and Gothenburg was built in the 1620s. In the next edition, we will write about the excavations of the city fortifications, about the old mast harbour with its many boat wrecks and much more.

We begin with an article about the history of the railways in Gothenburg, and related remains found during archaeological excavation. As we build a new railway line in the city for the first time in rather a long time, it is fascinating and appropriate that simultaneously we find the remains of the city's first railway, from the middle of the 1800s.

Carina Bramstång Plura,
Ester Nannmark and Christina Rosén

Innehåll

Verkstäder och lokstall
spår av Göteborgs äldsta järnvägshistoria 5
Emma Nordström

Vems historia
väljer vi att berätta? 21
Carina Bramstång Plura och Christina Rosén

Göteborgs landerier
att försörja en stad med mat 29
Carina Bramstång Plura

Socker, tobak och kaffe
landerier speglar samhällshistoria 39
Carina Bramstång Plura

Landeriet Johanneberg
en plats för arbete och njutning 49
Christina Rosén

Johannebergs trädgårdar
arkeologi i flera nivåer 65
Mattias Öbrink

Plommon, portlak och potatis
om en malmgård på Södermalm 75
Ann-Mari Hållans Stenholm och Karin Lindeblad

Gullbergs fäste
rester av ett bortglömt försvar 83
Anders Altner, Anders Kjellin och Ester Nannmark

Livet på Gullberg
mat, öl och människor 97
Christina Rosén

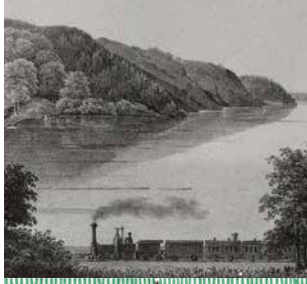
Fynden från Gullberg
spår av liv och strid på fästet 107
Anders Altner, Anders Kjellin och Ester Nannmark

En stad byter plats
från Nya Lödöse till Göteborg 111
Christina Rosén

Redaktör: Carina Bramstång Plura, Ester Nannmark och Christina Rosén • Lektör: Betty-Ann Munkenberg • Grafisk form och layout: Lena Troedson • Kartor: Henrik Pihl • Översättning: Duncan Alexander och Judith Crawford

Omslagets insida visar den östra utkanten av Göteborg mot slutet av 1600-talet. Tegelbruket i bildens vänstra del etablerades redan vid Göteborgs grundande och det vidsträckta området fram till vallgraven kom att kallas för Tegelbruksängen. I bildens högra del, i slutet av volymen, utgör skansen Lejonet en tydlig siluett. Ur Suecia Antiqua et Holdierna. Upptecknad av Erik Dahlbergh. Göteborgs Stadsmuseum. Foto: Uno Lindström (PDM)

Upphovsrätt gäller för bilder som inte har en Creative Commons- eller Public Domain-licens, CC-BY (4.0) eller PDM (1.0) https://creativecommons.org/licenses/

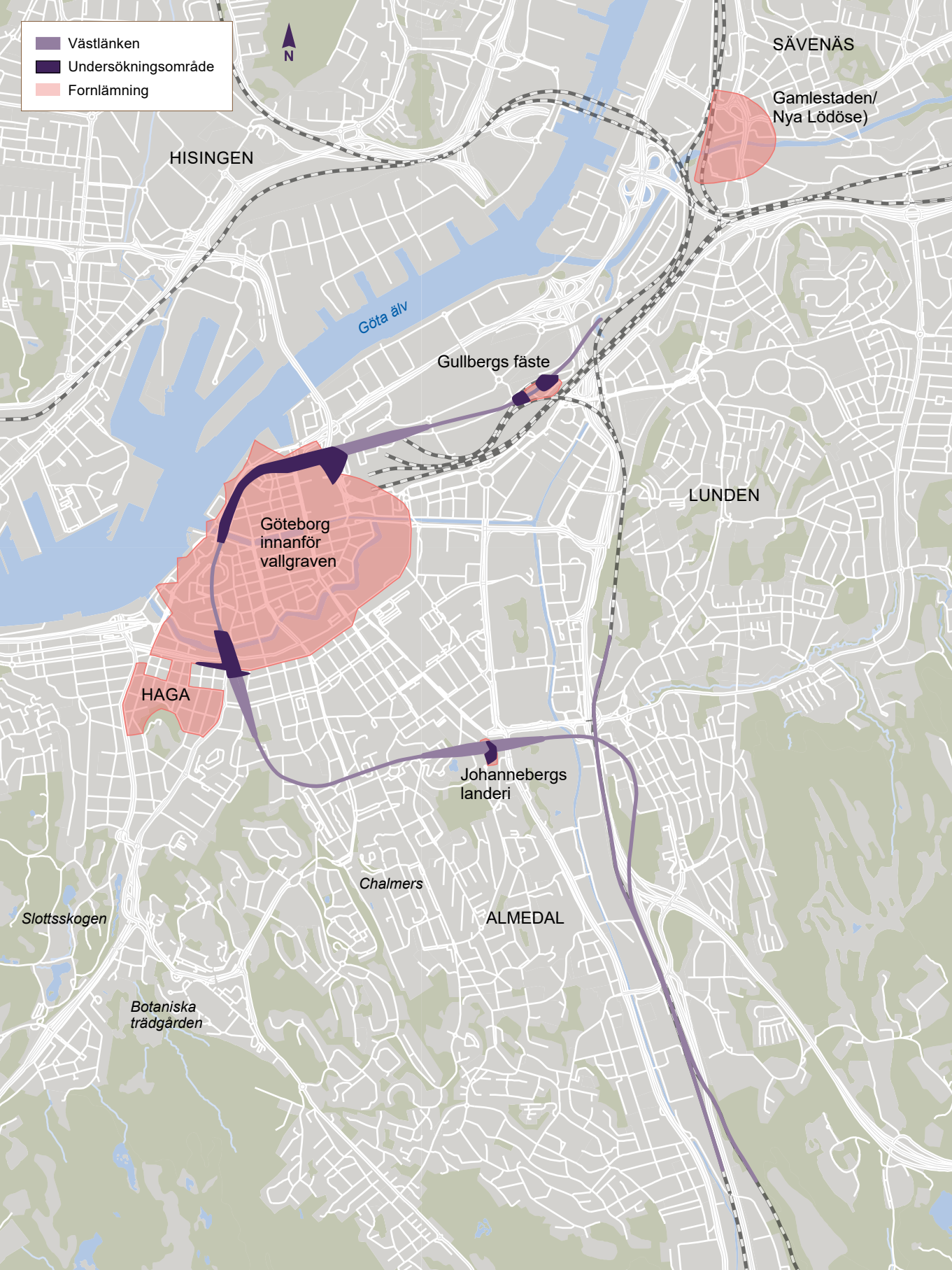

Västlänken
Undersökningsområde
Fornlämning
N
SÄVENÄS
Gamlestaden/
Nya Lödöse)
HISINGEN
Göta älv
Gullbergs fäste
LUNDEN
Göteborg
innanför
vallgraven
HAGA
Johannebergs
landeri
Chalmers
ALMEDAL
Slottsskogen
Botaniska
trädgården

Verkstäder och lokstall
spår av Göteborgs äldsta järnvägshistoria

Emma Nordström

MURAR TILL VERSTADSBYGGNADER och lokstall och fundamentet till en vändskiva hittades av Arkeologerna vid schaktningsarbeten över en del av Nils Ericsonsplatsen. Det är spår efter några av de första byggnaderna vid Göteborgs centralstation. Lämningarna påminner om järnvägens viktiga roll i stadens samhällsutveckling och ger en historisk bakgrund till utbyggningen av Sveriges järnvägsnät – ett projekt som startade kring mitten av 1800-talet och som idag fortsätter med Västlänken.

WALLS OF WORKSHOP BUILDINGS, *a railway roundhouse and foundations of the train turntable were found during construction work on part of Nils Ericssonplatsen. They are the remains of some of the first buildings by Gothenburg train station. The findings remind us of the railway's important roll in the city's societal development and gives a historic background to the development of Sweden's rail network – that started around the middle of the 1800s and continues today with The West Link rail project.*

(Workshops and Roundhouses – Traces of Gothenburg's oldest railway history)

Vecteezy.com

Järnvägen kommer till Göteborg

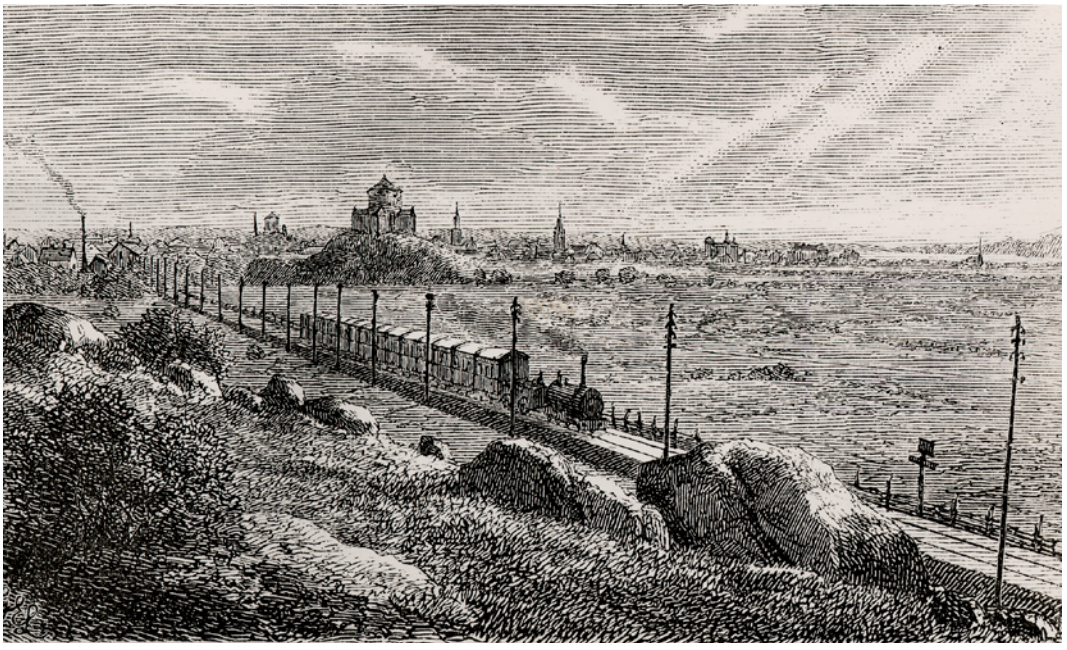
Under 1840-talet börjar det höjas röster om att Sverige borde bygga järnväg. I England hade världens första järnvägslinje för ångloksdrift öppnat redan 1825. Några år senare, i början av 1830-talet hade flera länder i Europa, däribland våra grannar Norge och Danmark, redan börjat bygga järnväg. En del av dessa drevs dock med hästkraft. Järnvägens förespråkare oroade sig för att Sverige skulle isoleras och hamna efter i utvecklingen. De påpekade också att järnvägen skulle gynna arbete, produktion och handel genom förenklade transporter, och att den var militärstrategiskt viktig. Järnvägen skulle också frigöra resurser till jordbruket som tidigare lagts på varutransporter med häst.

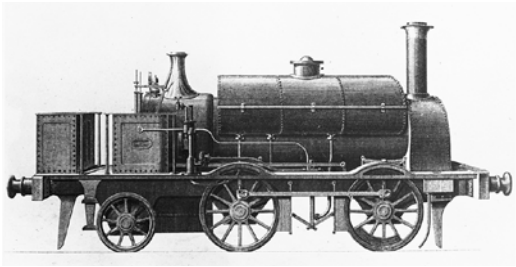
Men det var samtidigt många som tyckte att Sverige borde fortsätta att satsa på vattenlederna, så som Göta kanal, och att järnvägen var alldeles för dyr att bygga. Under denna tid hade Sverige en svag ekonomi. I de flesta städer förekom bara småhandel och varuutbyte med den kringliggande landsbygden, och det fanns få fabriker. Kritikerna framhöll att det inte fanns tillräckligt med person- eller varutrafik

Illustration från 1860-talet med tåg på järnvägen. I bakgrunden syns Göteborg och skansen Lejonet.

Illustration from the 1860s with a train on the railway. Gothenburg and Skansen Lejonet visible in the background.

Konstnär okänd/Artist unknown. Järnvägsmuseet (PDM)

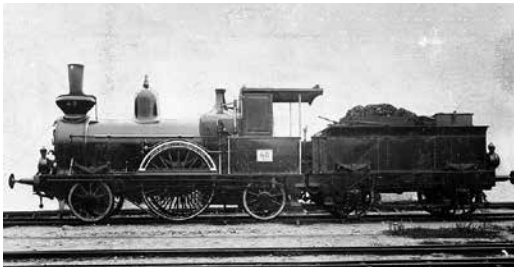

Loket WSB 21 ”Odin” byggdes 1858 i Manchester, England och trafikerade en av de huvudbanor som kom att byggas i Sverige – Västra stambanan – mellan Göteborg och Stockholm.

Locomotive WSB 21 ”Odin” was built in 1858 in Manchester, England and ran on the main line that was built in Sweden – Västra stambanan – betweeen Gothenburg and Stockholm.

Konstnär okänd/Artist unknown.
Järnvägsmuseet (PDM)

Loket SJ Ab 40 ”’Heimdal”, ett av de lok som trafikerade Västra stambanan och vistades vid Göteborgs centralstation. Loket byggdes 1863 i Manchester, England.

Locomotive SJ Ab 40 ”Heimdal”, one of the locomotives that ran on Västra stambanan shown here by Gothernburg’s central station. It was built 1863 in Manchester, England.

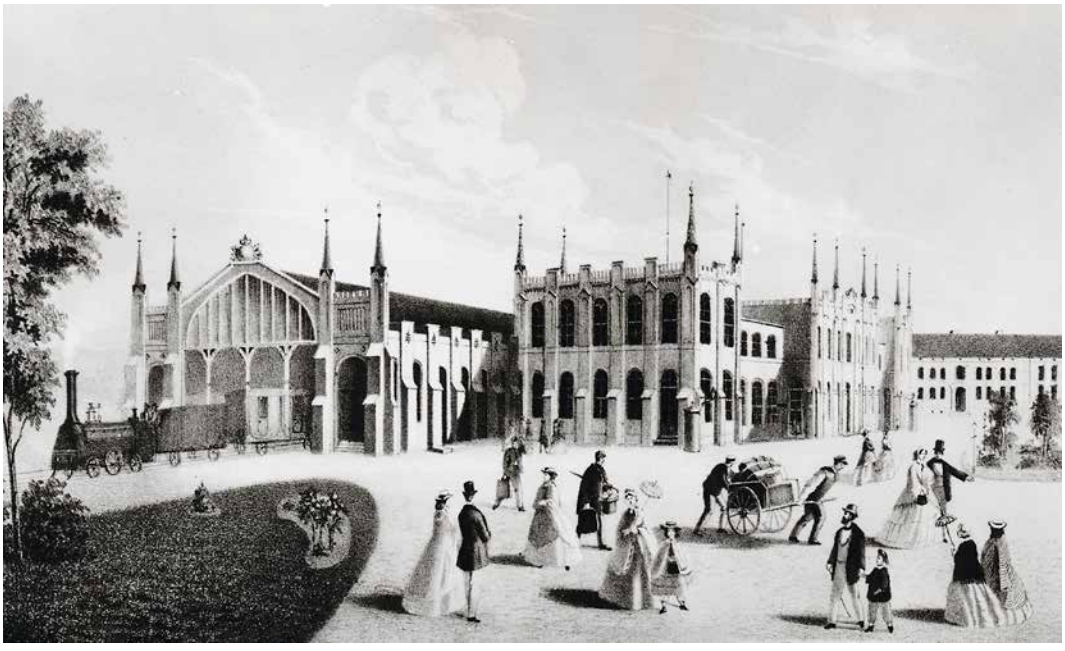
Fotograf okänd/photographer unknown.
Järnvägsmuseet (PDM)

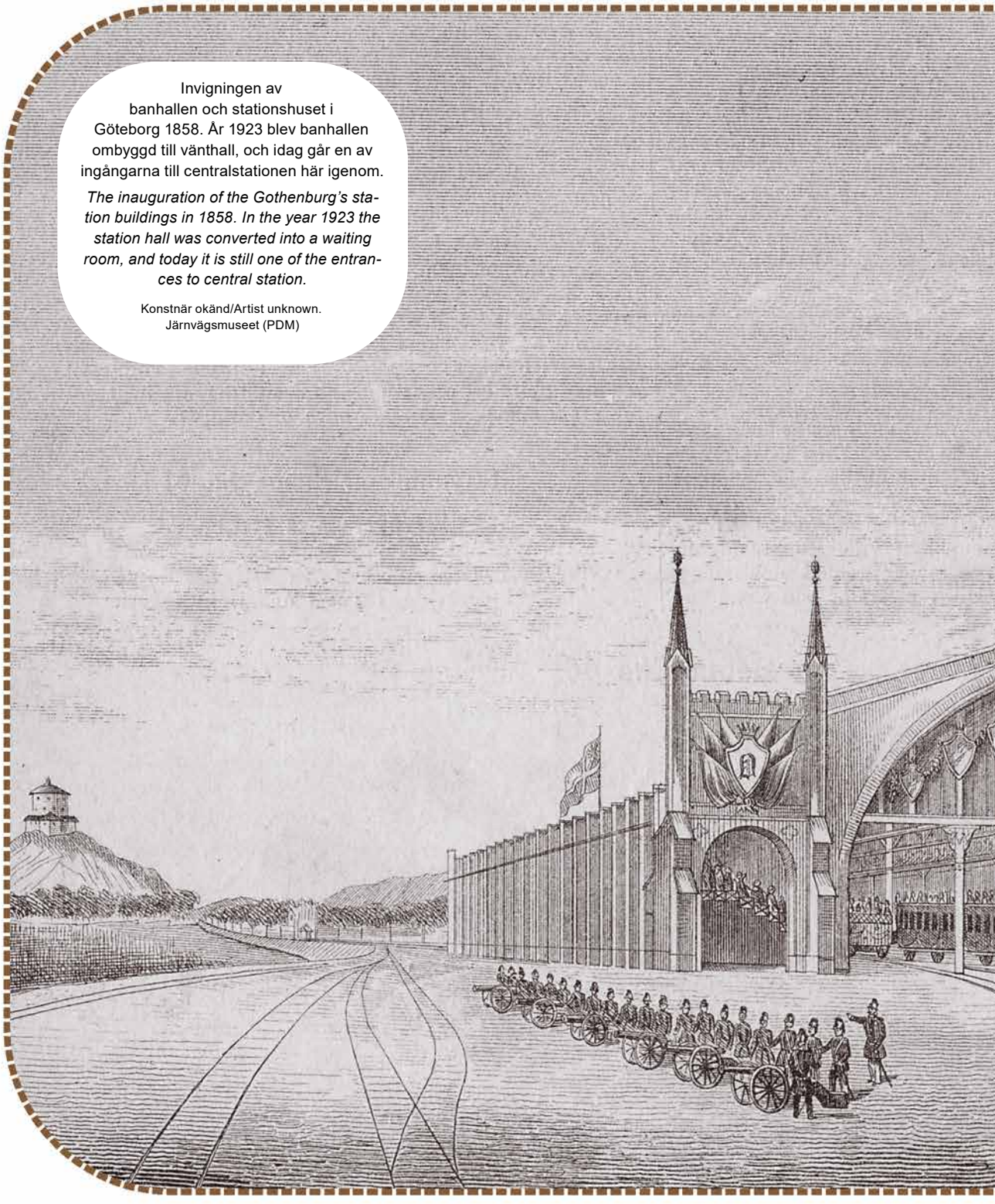
för att motivera en så dyr investering. Att järnvägen skulle komma att spela en mycket viktig roll i Sveriges industrialisering som fick fart på 1870-talet, kände förstås ingen till då. Dessutom påpekade de att tågen skulle få svårt att köra på vintern.

Banhallen och stationshuset vid Göteborgs centralstation. Litografi från 1859.

The station hall and station house of Gothenburg’s central station. Lithograph from 1859.

Konstnär okänd/Artist unknown. Järnvägsmuseet (PDM) ▼

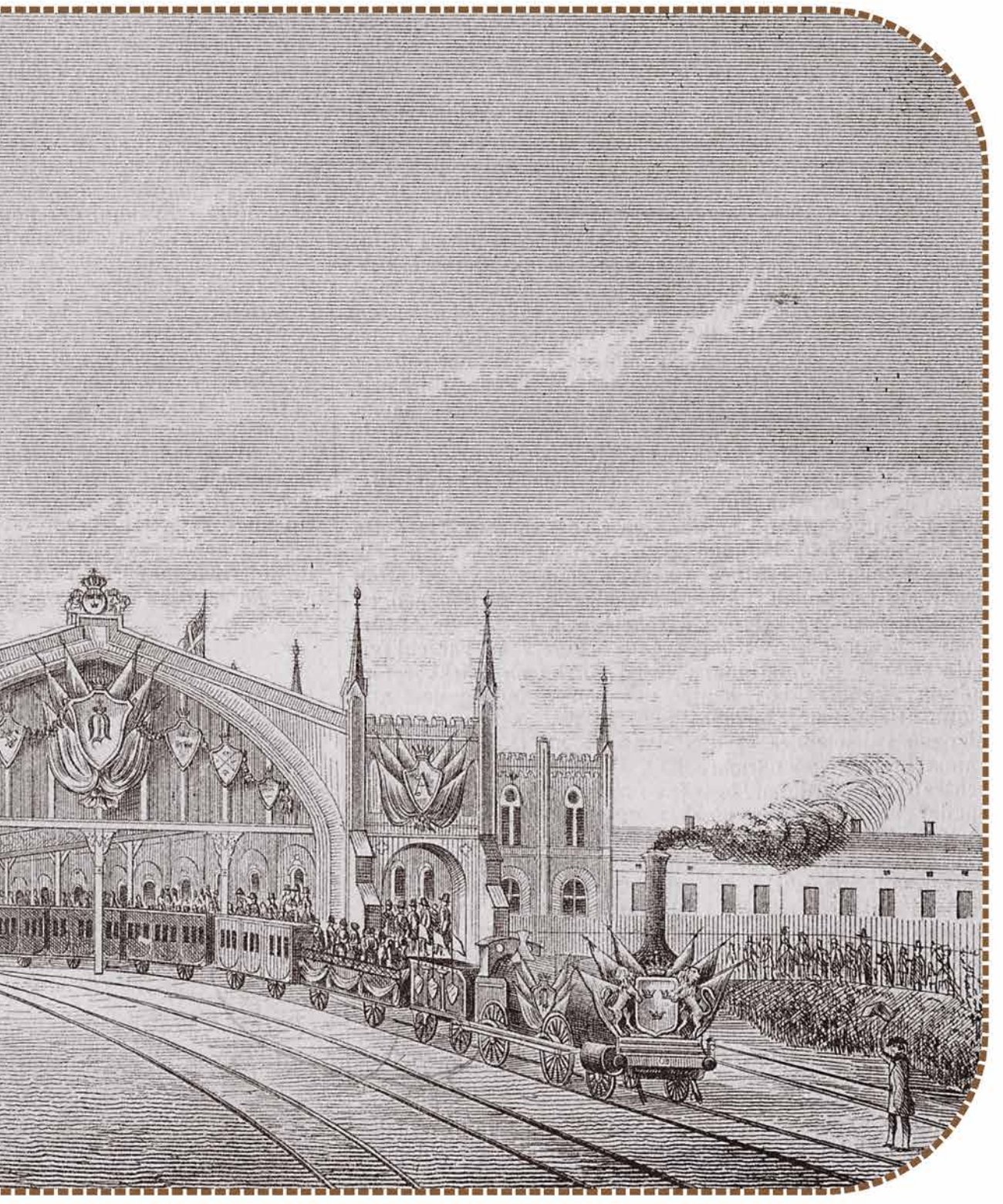

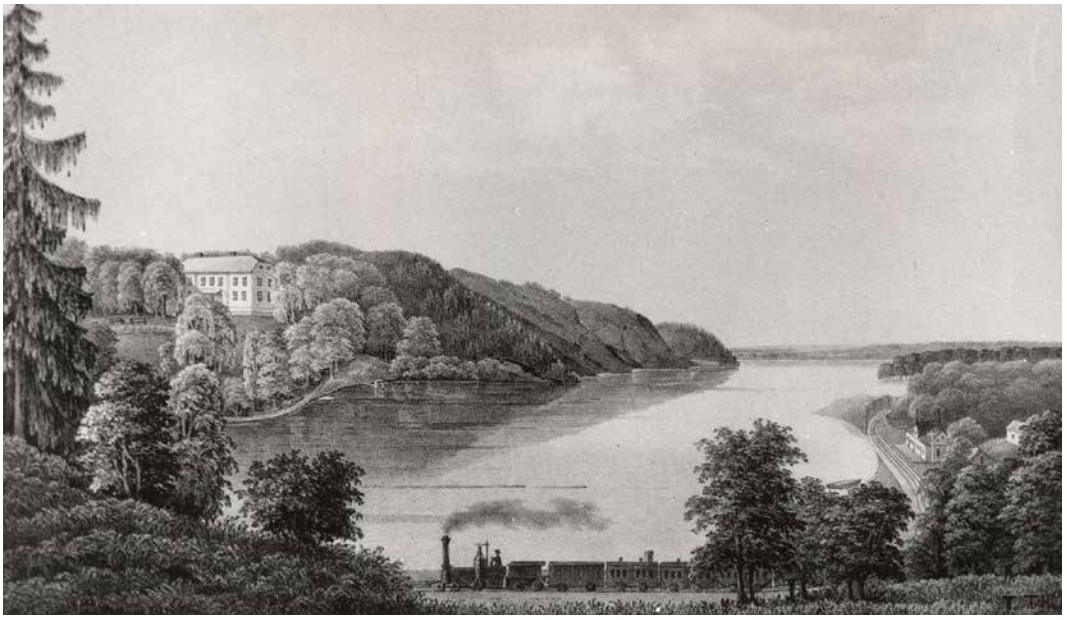

Invigningen av banhallen och stationshuset i Göteborg 1858. År 1923 blev banhallen ombyggd till vänthall, och idag går en av ingångarna till centralstationen här igenom.

The inauguration of the Gothenburg's station buildings in 1858. In the year 1923 the station hall was converted into a waiting room, and today it is still one of the entrances to central station.

Konstnär okänd/Artist unknown.
Järnvägsmuseet (PDM)

Vy över Jonsered och sjön Aspen. Till höger i bilden skymtar Jonsereds station. Träsnitt från cirka 1890.

View over Jonsered and Lake Aspen. To the right of the picture are glimpses of Jonsered's station. Woodcut from around 1890.

Konstnär/Artist: T. TL. R. Järnvägsmuseet (PDM) ▲

Det fanns till och med de som var rädda att tågen skulle skrämma slag både på folk och fä när de kom farande. Andra var oroliga att folk inte skulle kunna lära sig att passa tågtider, och att människor skulle bli lata eftersom resandet med tåg inte krävde någon ansträngning.

Under många år kom järnvägsfrågan att diskuteras i riksdagen, och även om allt fler var positiva till järnvägen förekom ibland hårda strider om hur järnvägen skulle finansieras och vart den skulle dras. Det var många lokalintressen som stod emot varandra. För att bekosta järnvägen fanns det förslag om att ta in utländska kapitalister, men regeringen ansåg att det enda sättet som hela samhällets och försvarets intressen skulle kunna tillgodoses var om staten blev ägare. Man var orolig för att vinstintressen annars skulle gå före underhåll och säkerhet. I slutändan bestämde man att det skulle byggas fem huvudbanor – så kallade stambanor – som staten bekostade och ägde, men att mindre banor kunde byggas och finansieras av privata företag.

Den första delen av stambanorna som blev färdig gick mellan Göteborg och Jonsered. Sträckan var en del av Västra stambanan som skulle gå mellan Göteborg och Stockholm. Invigningen av etappen ägde rum med pompa och ståt den första december 1856. Hela Västra stambanan stod färdig i början av november 1862 och även den blev ordentligt firad.

Den som hade fått uppdraget att leda utförandet av statens järnvägsbygge var Nils Ericson. Han var överste i flottans mekaniska kår

”SJ:s första rallare”, Per August Skog, poserar vid den sten som restes till minne av det första spadtaget som togs för Västra stambanan den 30 april 1855. Minnesstenen står i Skaveryd, utanför Alfhem i Alingsås.

‘Swedish Railways’ (SJ) first rail navvy’ Per August Skog. He poses by the memorial stone for the first spade in the ground for the Västra stambanan on the 30th April 1855. The memorial stone stands in Skaveryd, outside Alfhem in Alingsås.

Foto/photo: Kaleb Torin. Järnvägsmuseet (PDM)

Rallare under järnvägsarbeten 1893. Vid Sörtorp, Norra Södermanlands Järnväg.

Navvies during railway construction in 1893, at Sörtorp, for Norra Södermanland’s railway.

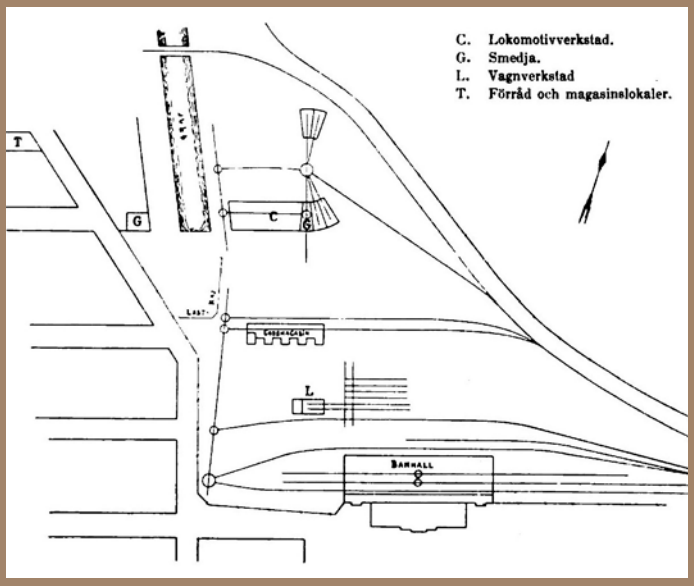
Fotograf okänd/photographer unknown. Järnvägsmuseet (PDM)

En grupp rallare vid järnvägsbygge i Jonsered, cirka 1870–1880.

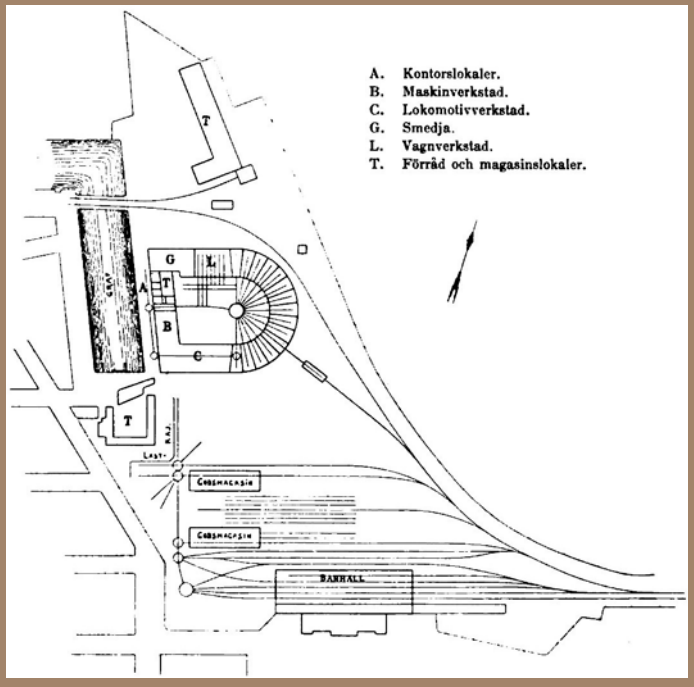
A group of navvies during railway construction in Jonsered, circa. 1870–1880.

Fotograf okänd/photographer unknown. Alingsås museum (CC BY-NC-SA). http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.sv

Göteborgs centralstation och bangård 1860 med stationshuset och banhallen längst ner i bild, och överst verkstaden med lokstall. Väster om verkstaden syns en del av den gamla vallgraven som ännu inte fyllts igen.

Gothenburg's central station and rail sidings at the bottom of the drawing, and towards the top are the workshops and roundhouse. West of the workshops part of the old city moat is visible, which was later filled in.

Göteborgs centralstation och bangård 1863.

Gothenburg central station and rail sidings 1863.

Bilder/pictures från/from Welin, Gustaf red./ed. 1906. Statens järnvägar 1856–1906: historisk-teknisk beskrifning. Stockholm

och hade gjort sig känd för sin goda förmåga att leda och organisera vattenbyggnadsarbeten. Ericssons insatser hade vunnit honom ett stort förtroende och ledde till att han fick nästan helt fria händer i sitt nya järnvägsuppdrag. Att han lyckades göra ett bra jobb kan inte minst ses i att en gata och en plats intill Göteborgs centralstation, och senare även en hel bussterminal, blivit uppkallade efter honom.

Bakom Nils framgång fanns förstås även de tusentals anläggningsarbetare, så kallade rallare, som för hand utförde själva bygget under mycket tuffa och riskfulla arbetsförhållanden.

Statens Järnvägars verkstäder och lokstall

När sträckan Göteborg–Jonsered öppnades 1856 återstod ganska mycket arbete vid själva centralstationen i Göteborg. Det saknades ordentliga byggnader för reparation, underhåll och förvaring, och först 1858 stod stationshuset och banhallen färdiga.

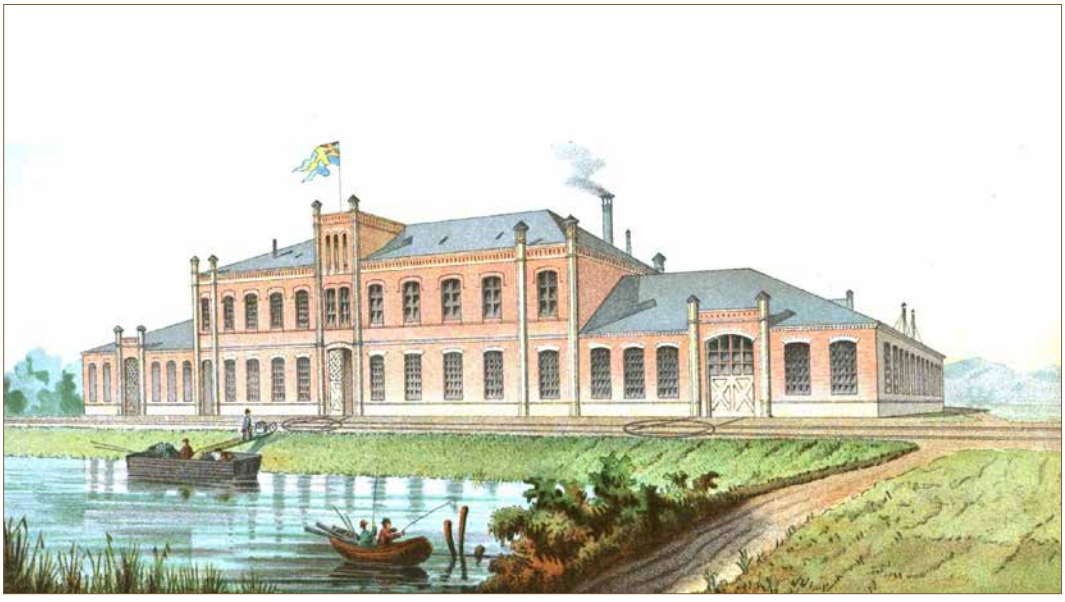
Samma år uppfördes ett lokstall som var planerat att rymma 14 lokomotiv, men som då bara hade fyra stall färdiga att tas i bruk. Två av dessa användes för verkstadsarbeten. Mitt emellan lokstallen byggdes en vändskiva där loken kunde vridas rätt och styras in i stallen.

1860 tillkom en rektangulär sidobyggnad som inrymde maskin- och filareverkstäder, och i de två verkstadsstallen inrättades istället en smedja och en målarverkstad. Eftersom dessa byggnader snart blev otillräckliga uppfördes 1862 en tillbyggnad till maskinverkstaden och även en byggnad som utgick från lokstallet, parallellt med lokverkstaden. I den senare

Fasadbyggnaden på verkstaden med lokstall år 1863. I förgrunden syns den gamla vallgraven.

The fasade for the workshop and roundhouse in 1863. The old city moat is visible in the foreground.

Efter/after akvarell av/aquarelle by Adolf Edelsvärd eller/or Otto Adolf Mankell från/from Welin, Gustaf, red./ed. (1906). Statens järnvägar 1856–1906: historisk-teknisk beskrifning. Stockholm

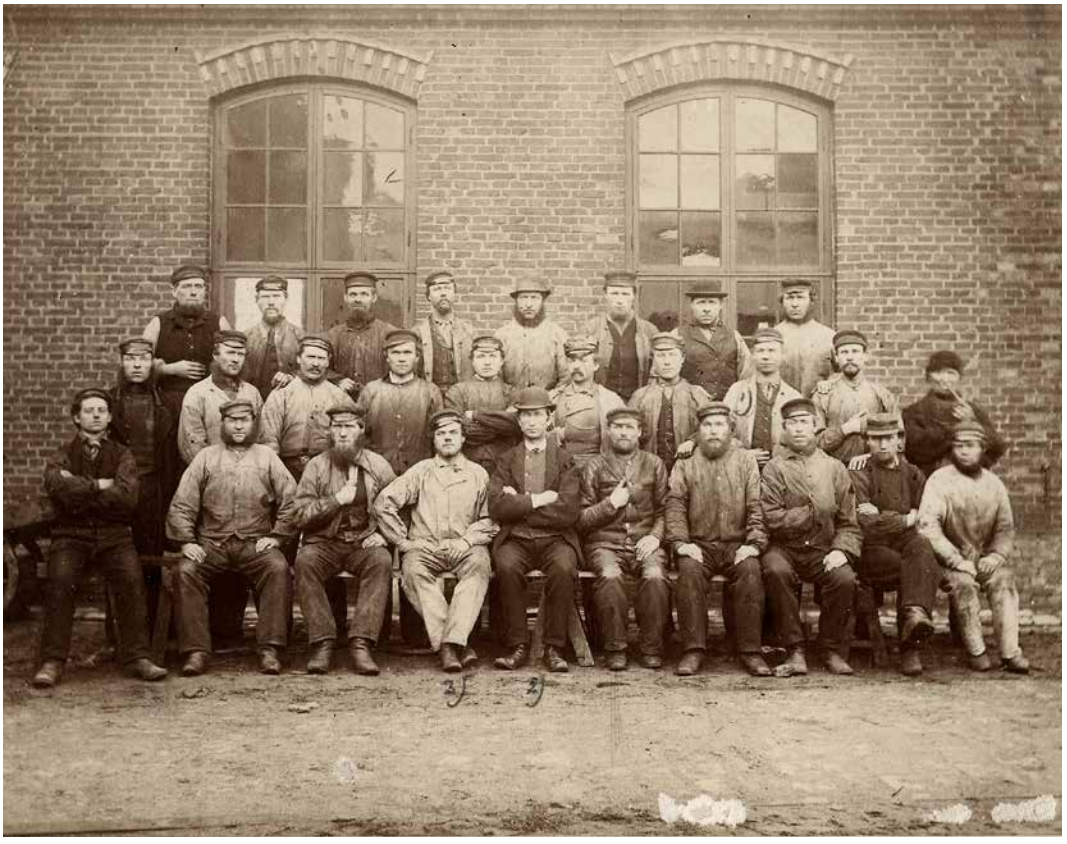
inrättades det en vagnverkstad och en liten smedja.

Under åren 1863 till 1869 gjordes ytterligare utvidgningar. Först byggde man färdigt lokstallcirkeln och de övriga delarna i det som kom att bli ett D-format verkstadskomplex. Kontorslokaler inrättades på en våning ovanför maskinverkstaden, i den byggnad som hade sin fasad mot vallgraven och vad som idag är Nils Ericsonsgatan. Hit flyttades också maskinavdelningens expeditionslokaler och statsbanornas första telegrafverkstad. Till byggnaden flyttades även materialförrådet. År 1864 blev telegrafverkstaden istället bostad åt lokförarförmannen.

Det dröjde inte så länge förrän det återigen blev platsbrist, och 1865 byggdes därför en helt ny lokverkstad strax söder om verkstadskomplexet. I den tidigare lokverkstaden inrättades istället maskin-, snickare- och kopparslagareverkstäder. Dessutom byggde man en ny större vagnsverkstad, öster om lokverkstaden, och den gamla vagnverkstaden blev istället förråd.

Några större förändringar gjordes inte förrän 1877 då man utvidgade en målarverkstad,

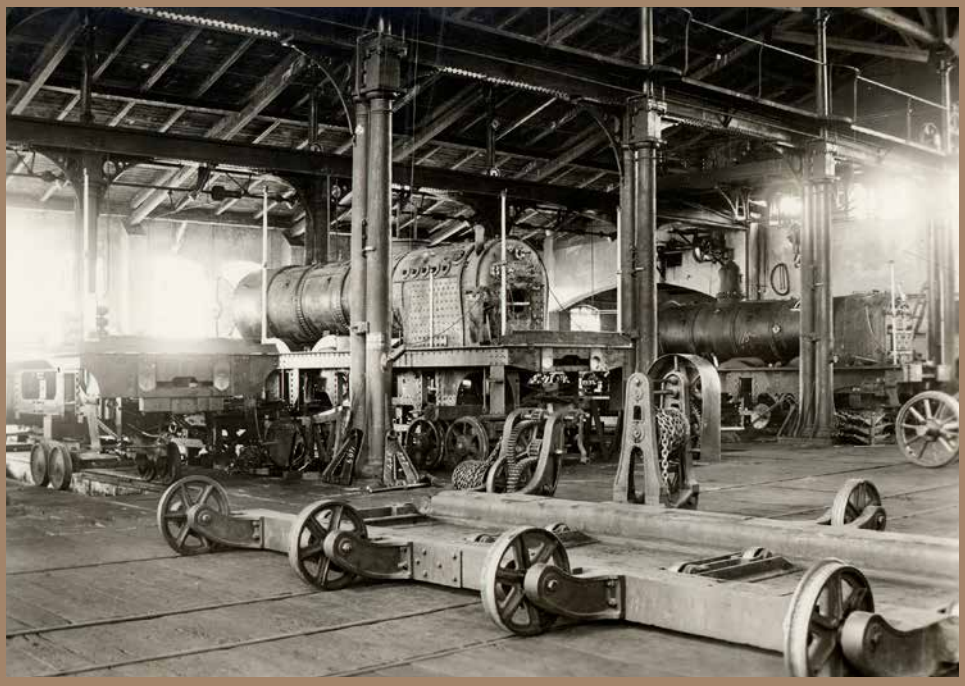
Verkstadspersonalen 1859–1860.
The workshop personnel 1859–1860.
Fotograf okänd/photographer unknown.
Järnvägsmuseet (PDM)

Lokverkstaden fotograferad 1901. Den gata som syns är Nils Ericsonsgatan (tidigare Norra Larmgatan), ungefär på den plats där Nordstans spårvagnshållplats kom att ligga.

The locomotive workshop photographed in 1901. The street shown is Nils Eriscsonsgatan (previously Larmgatan), it is around the place where Nordstan's tramstop is now located.

Interiör från lokverkstaden 1896.

The interior of the Locomotive workshop 1896.

Foton/photos: fotograf okänd/photographer unknown. Järnvägsmuseet (PDM)

och 1883 byggdes en träbearbetningsverkstad intill vagnverkstaden. År 1884 uppfördes en ny lokstallsbyggnad nära skansen Lejonet och i samband med det kunde de gamla lokstallarna vid centralstationen istället användas för verkstadsarbeten.

Avveckling, rivning och återupptäckt

Vid Sävenäs byggdes en rangerbangård med driftverk 1906. Tjugo år senare fullbordades Västra stambanans elektrifiering och i samband med det byggdes en helt ny modern lokstation i Fjällbo, öster om rangerbangården. De gamla lokstallarna vid centralstationen som vid det här laget var olönsamma, omoderna och i dåligt skick togs ur bruk 1928–29. De låg

Ytor som undersöktes 2020. Inom dessa syns också de murar som påträffades. I bakgrunden ligger en karta från 1880 med de olika byggnaderna vid Göteborgs centralstation. De svaga blå linjerna visar det moderna gatunätet med bland annat Nils Ericson-terminalen.

The area investigated in 2020. Within that area the walls excavated are shown. The background map is from 1880 and shows other buildings around the station. The pale blue line shows the modern street network including Nils Ericson-bus terminal.

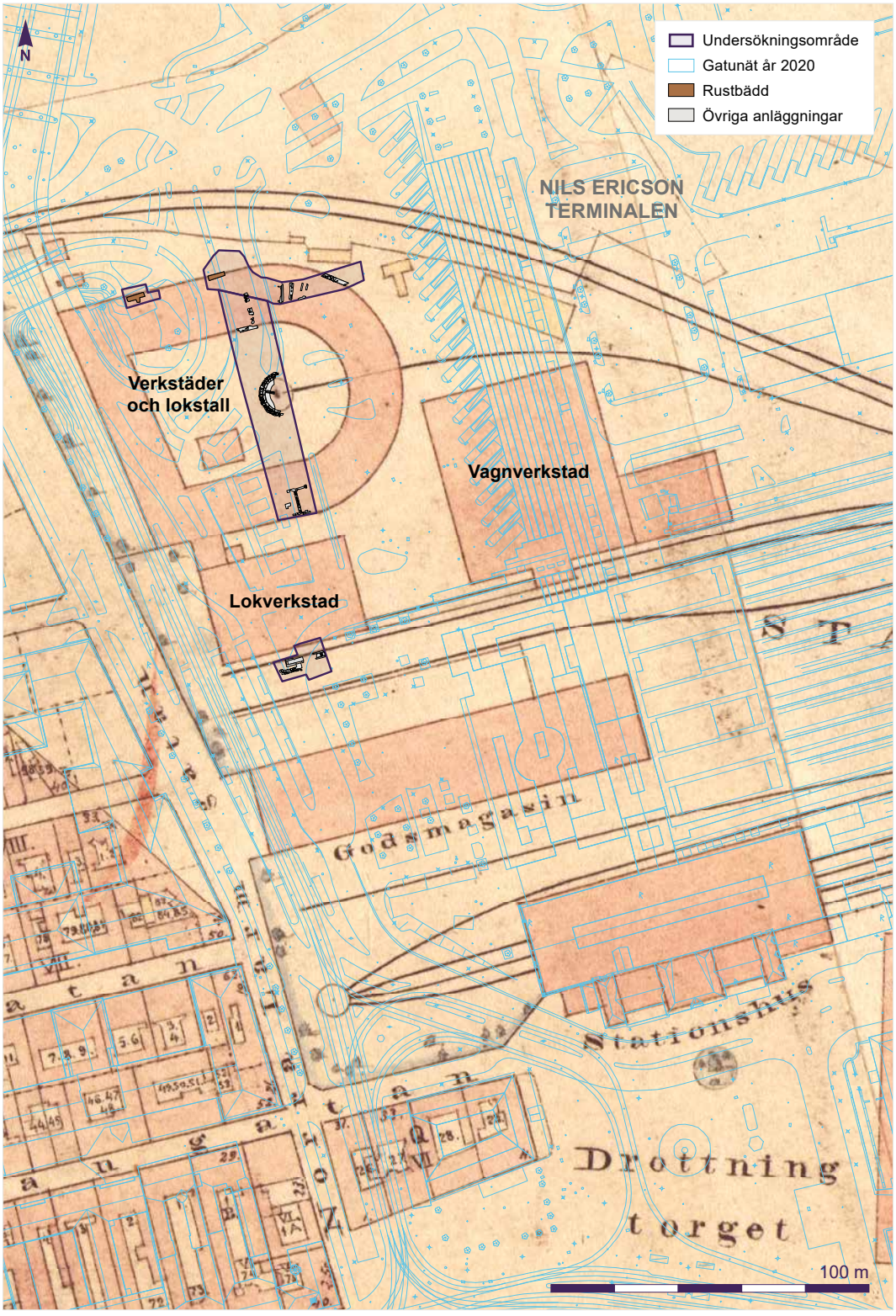
Arkeologerna (CC-BY)

Innergården i den D-formade byggnaden under rivningsarbetena 1939.

The inner yard in the D-shaped buidling, during demolition 1939.

Fotograf okänd/photographer unknown. Järnvägsmuseet (PDM)

N
Undersökningsområde
Gatunät år 2020
Rustbädd
Övriga anläggningar
NILS ERICSON TERMINALEN
Verkstäder och lokstall
Vagnverkstad
Lokverkstad
Godsmagasin
Stationshus
Drottning torget
100 m

Stenfundamentet till vändplattan som hörde till lokstallen.

The stone foundation to the train turntable for the roundhouse.

Foto: Arkeologerna (CC-BY)

Rester av tegelmurar från en av de så kallade rensgravar som funnits inne i lokstallen. Dessa var till för att loken skulle kunna inspekteras och servas underifrån. Murarna vilar på en rustbädd av plankor och timmer.

The remains of brick walls from one of the inspection pits found in the roundhouse. It was used to inspect and service trains from underneath. The walls rest on a foundation of planks and beams.

Foto: Arkeologerna (CC-BY)

även i vägen för en planerad ombyggnad och centralisering av centralbangården.

Ombyggnaden påbörjades 1929 med rivning av delar av verkstäderna. Den D-formade byggnaden med de gamla lokstallarna revs dock inte förrän 1939.

Under 2020 har arbetena inför Västlänken lett till att ledningar behövts läggas ner i ett stråk tvärs över området där verkstäderna och lokstallet en gång legat. I samband med schaktningarna har vi på Arkeologerna hittat rester efter dessa byggnader.

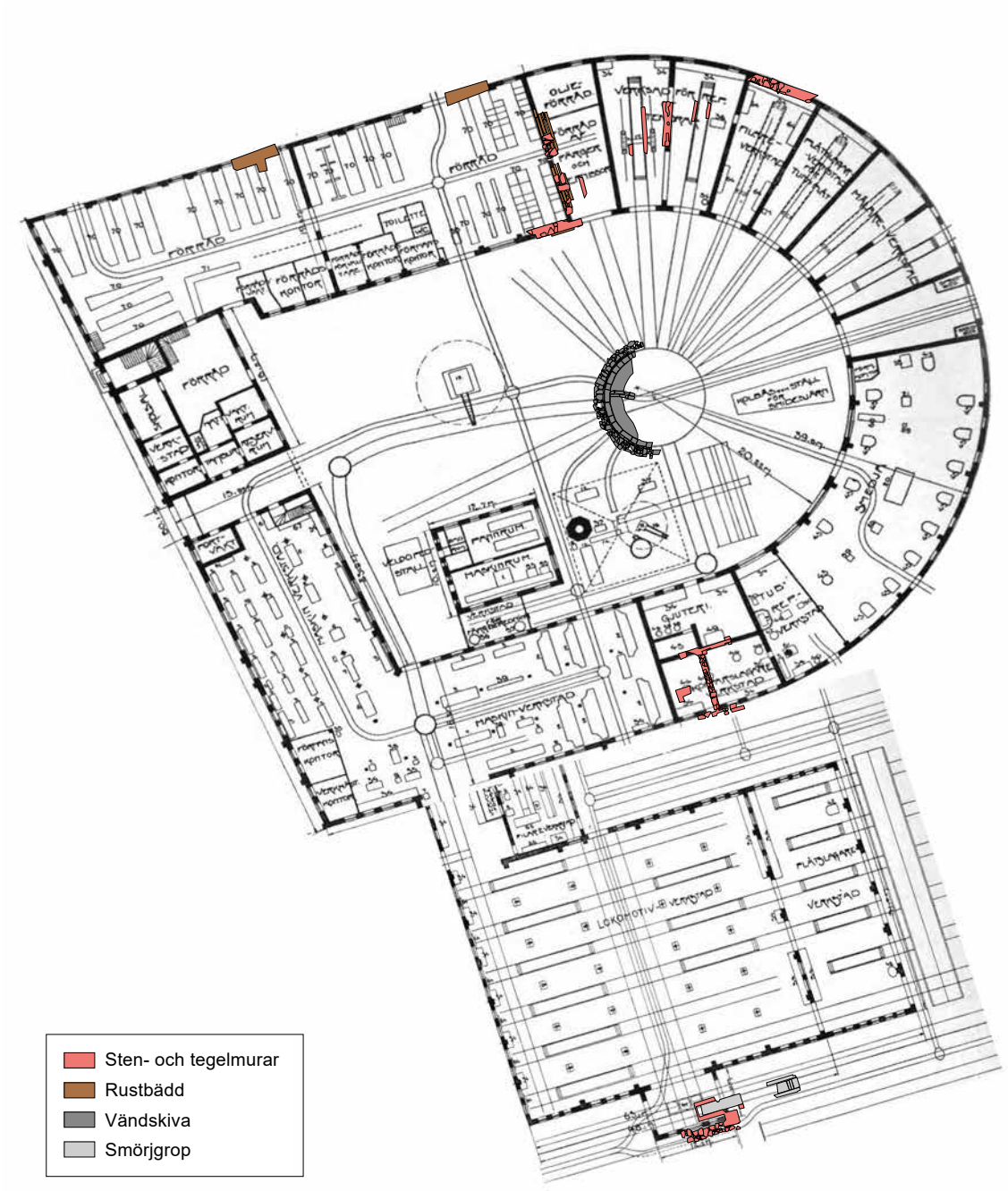
Lämningarna består av murar i sten och tegel, som vilar på träfundament – så kallade rustbäddar – av liggande plankor och stående pålar. Utan dessa hade murarna sjunkit ner i leran. Även den ena halvan av fundamentet till vändskivan återfanns. Flera av murarna sammanfaller med de allra äldsta delarna av lokstallen, de som byggdes redan 1858.

I den södra delen av undersökningsområdet syntes också rester av en mindre byggnad med en smörjgrop i – en tillbyggnad till lokverkstaden. Den passar inte riktigt in på den ritning som syns i figuren på sidan 19, och delar har nog byggts till efter 1906 då ritningen gjordes. De delarna är också byggda i cement som ju är ett modernare material.

Bildmontage med ritningar över det D-formade verkstadskomplexet och lokverkstaden så som de såg ut 1906. Över dessa syns de murar och fundament som påträffades av Arkeologerna 2020.

Composite plan drawing with the D-shaped workshop complex and locomotive workshop as it looked in 1906. Overlaid are the walls and foundations excavated by Arkeologerna 2020.

Bakgrundsbild/backgroundpicture från/from Welin, Gustaf red./ed. 1906. Statens järnvägar 1856–1906: historisk-teknisk beskrifning. Stockholm. Överlägg/Overlay Arkeologerna

Sten- och tegelmurar
Rustbädd
Vändskiva
Smörjgrop
50 m

Under 2021 kommer undersökningarna att fortsätta i det område där lokverkstaden en gång låg, och det ska bli intressant att se vad som finns kvar att upptäcka av den byggnaden. Ännu mer spännande vore om vi även hittade äldre lämningar, så som delar av vallgraven eller försvarsverket som en gång låg här i närheten.

Tips för vidare läsning

Göteborgs Centralstation. Dess historiska utveckling och ombyggnad under åren 1927–1930 (1930). Stockholm.

Statens järnvägar 1906–1931 [Elektronisk resurs] minnesskrift i anledning av de svenska statsbanornas 75-åriga tillvaro (1931). Stockholm. Tillgänglig på Internet: runeberg.org/sj1931

Welin, Gustaf red. (1906). Statens järnvägar 1856–1906 [Elektronisk resurs] historisk-teknisk-ekonomisk beskrifning. Stockholm. Tillgänglig på Internet: runeberg.org/sj50

Tips för fler bilder

Digitalt Museum: digitaltmuseum.se
Järnvägsmuseet: digitaltmuseum.se/owners/S-JVM

Ett tåg kör förbi skansen Lejonet på Gullberg på väg in mot Göteborg. Litografi ur verket Göteborg (med dess omgifning) framställt i taflor (1859).

A train drives by Skansen Lejonet, Gullberg, on the way into Gothenburg. Lithograph from the book Gothenburg (and its surroundings), presented in pictures (1859).

Göteborgs stadsmuseum (PDM)

Vems historia
väljer vi att berätta?

Carina Bramstång Plura och Christina Rosén

Arkeologiska undersökningar inspirerar till berättelser som befinner sig i ett gränsland mellan det personliga och det allmängiltiga. Här finns människors enskilda historier och minnen och samtidigt historia med större tidsdjup och bredare perspektiv, med många röster och idag bortglömda minnen. Historia består av lager på lager av dessa minnen och händelser och den ser olika ut för olika människor. Det finns inte en, allmängiltig historia, lika för alla. Den som tror det hamnar lätt i en farlig historielöshet där det förflutna reduceras till ett slagträ för olika idéer och grupper. Men vilka av alla historier är det som förs fram och vem bestämmer vad som ska synas och höras? Vems historia ska vi berätta när vi ska återskapa en plats?

Archaeological excavations *inspire stories that exist in a borderland between the personal and the universal. Here are people's individual stories and memories, along with stories of a greater time depth and broader perspective, with many voices and forgotten memories. History consists of layers and layers of these memories and events, these are seen differently by different people. A universal history that is the same for all does not exist. Anyone who thinks so easily ends up in a dangerous mentality with a lack of history where the past is reduced to a bad argument for different ideas and groups. Which of all the histories are told and who decides what is to be seen or heard? Whose story should we tell when we are recreating the history of a place?*

(Whose History, do we choose to tell?)

Tid och rum

Det är arkeologens särskilda privilegium att få berätta om *tiden och rummet*. Eller mer konkret: om platser och deras relationer till människor över tid.

En plats bär på många historier. Några av dem lever fortfarande kvar i människors minnen, andra är bortglömda men kan väckas till liv. I jorden och i arkiven finns det glömda och undanskuffade och vi kan gräva fram det.

Det är knepigt det här med minnen av platser. Vi har alla en relation till platser vi minns, särskilt dem vi har starka förhållanden till. Vem minns inte barndomens lekplatser, platsen där man träffade sin älskade första gången, det första egna hemmet... Men minnen är korta och flyktiga. Ibland pratar man om *mannaminnet*, så långt bort i tiden som någon nu levande har minnen och det brukar vara tre generationer. Vi minns vad mormor eller farfar berättade för oss, men sedan tar det stopp.

Minnen förändras och förvrängs över tiden. Vi förskönar de goda minnena, överdriver de hemska eller förtränger trauman. Den här förändringsprocessen blir också en del av platsens historia. När vi undersökte den gamla trädgården på Johanneberg så togs en del äppleträd bort. De var små och hade planterats bara ett par år tidigare. Men för en del upprörda människor vi mötte hade äppleträden redan hunnit bli en viktig del av platsen. I en föränderlig värld blir historien ibland väldigt kort och samtidigt något att hålla fast i som en kontrast till förändringar och nymodigheter.

Att gräva ut och återberätta är att välja historia

I våra arbetsuppgifter som professionella arkeologer ingår att berätta om våra fynd och resultat. Det är viktigt och bra. Samtidigt innebär varje återberättande att vi väljer bort en massa andra saker som vi *inte* berättar.

Det här bortväljandet börjar tidigt i processen, i utgrävningsarbetets inledning. Vi får ett uppdrag från länsstyrelsen med anvisningar om hur vi ska prioritera, vilka frågor och delar av fornlämningen vi ska lägga fokus på och vilka som ska tonas ned eller inte beröras alls. Uppdraget är utformat med Kulturmiljölagen som utgångspunkt, där det bland annat anges vad som räknas som fornlämning eller inte.

Därefter är det tiden och budgeten som sätter gränser. Och självklart fornlämningen som sådan. Hur noga vi än förbereder en grävning så kommer det alltid överraskningar som tvingar oss att tänka om och ändra prioriteringar. Arkeologerna gör hela tiden mängder av val, både utifrån de anvisningar vi fått och utifrån vad vi själva och forskarsamhället i stort tycker är viktigt just nu.

Här närmar vi oss den känsliga frågan om *vems* historia vi väljer att berätta.

Att dokumentera en plats är att göra ständiga val. Vad ska tas med, vad väljs bort?

To document a place is to make a conscious choice. What to take forward, and what to choose to drop.

Foto/Photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▶

Skörd av humlekottar från en fälld humlestör under slutet av 1800-talet.

The harvest of hops from a cut down hops pole, at the end of the 1800s.

Foto/photo: Severin Nilson. Nordiska museet (PDM)

Humle/Hop. Målning av/painting by Peter Nobelius. Bild ur Olof Rudbecks stora botaniska verk. Uppsala universitetsbibliotek (PDM)

▲ Vems historia är det som berättas och vad ligger bakom dessa val? Till vänster kungastatyn på Gustav Adolfs torg; till höger flickan Selma cirka 1897.

Whose history is told and what lies behind these choices? To the left, statue of the former king on Gustav Adolf's square. To the right a young girl Selma, around 1897.

Foto vänster/photo left, Andreas Skredsvik. Arkeologerna (CC-BY); höger/right, Severin Nilson. Nordiska museet (PDM)

Johannebergs landeri – ett exempel

Den lilla trädgården på en höjd ovanför Korsvägen har många gått förbi eller sett från spårvagnen. Horder av studenter har passerat den på väg till Universitetsbiblioteket eller någon av institutionerna i närheten. För dem är (eller snarare var) det nog mest en lite bortglömd plats, befolkad av människor som hamnat snett i livet och gjort sig en boning i snåren runtom och där närboende hundägare rastade sina hundar.

Äldre göteborgare minns att det för några decennier sedan var bostäder i de vita husen och många har säkert hört berättas om jubileumsutställningen 1923, när området omskapades till Barnens paradis med åkattraktioner och stånd. Strax dessförinnan var parken en handelsträdgård.

Redan en lång historia och ännu har vi inte i vårt berättande nått fram till själva fornlämningen, den äldre landeriträdgården som vi hade i uppdrag att dokumentera enligt Kulturmiljölagen. Det som syntes av landeriets park innan de arkeologiska undersökningarna påbörjades var påtagligt förändrat från den tid då landeriet verkligen fungerade som landeri. Under årens lopp hade mängder av material körts till platsen som dolde den ursprungliga

topografin. För att komma åt de äldre trädgårdarna behövde vi gräva bort tonvis av jord och lera. Om detta berättar Mattias Öbrink i en annan artikel.

Här har vi lämnat mannaminnet. Den trädgård vi fann under alla dessa lermassor har ingen sett under 1900-talet. Men det visade sig att också den trädgården var omdanad flera gånger under 1800-talets lopp. Flera generationer av innehavare gjorde om trädgården efter sin egen smak och tidens mode (kanske lite som dagens ständiga köksrenoveringar?). Så hur ska man göra för att återskapa och gestalta trädgården? Vilken version väljer vi?

Människorna

En plats hör intimt samman med de människor som vistas där och ständigt omvandlar den. Vi kan också lyfta blicken och se hur platsen hänger samman med andra människor och hur vi slutligen mynnar ut i stora, globala nätverk.

De familjer som ägde ett landeri bodde där ibland, andra bodde inne i staden. Men hus behövde skötas om och underhållas även under de perioder ingen bodde där och det gäller ju i kanske ännu högre grad trädgårdar och odlingar. De som vistades allra mest på Johanneberg var kanske tjänstefolk och trädgårdsmästaren. För dem var det en arbetsplats.

Därutöver har vi en mängd människor som kom till landeriet på längre eller kortare besök, allt ifrån släkt och vänner till familjen till leverantörer och tillfälligt anställda. Andra människor hade ingen närmare relation till Johanneberg än att de såg byggnaderna och trädgården när de passerade Korsvägen.

Alla dessa människor måste ha uppfattat platsen på olika sätt. Några vilade, njöt av att betrakta vackra växter medan andra skyfflade gödsel och rensade ogräs. Somliga såg kanske avundsjukt på en trädgård som var mycket finare än deras egen, andra fnös åt enkelheten. För många var de påkostade landeribyggnaderna och trädgårdarna en evig påminnelse om deras egen enklare ställning, något ouppnåeligt. Artonhundratalets Göteborg var (som hela landet) kraftigt skiktat, med många människor i djup fattigdom, en liten medelklass och en ännu mindre överklass av förmögna handelsmän.

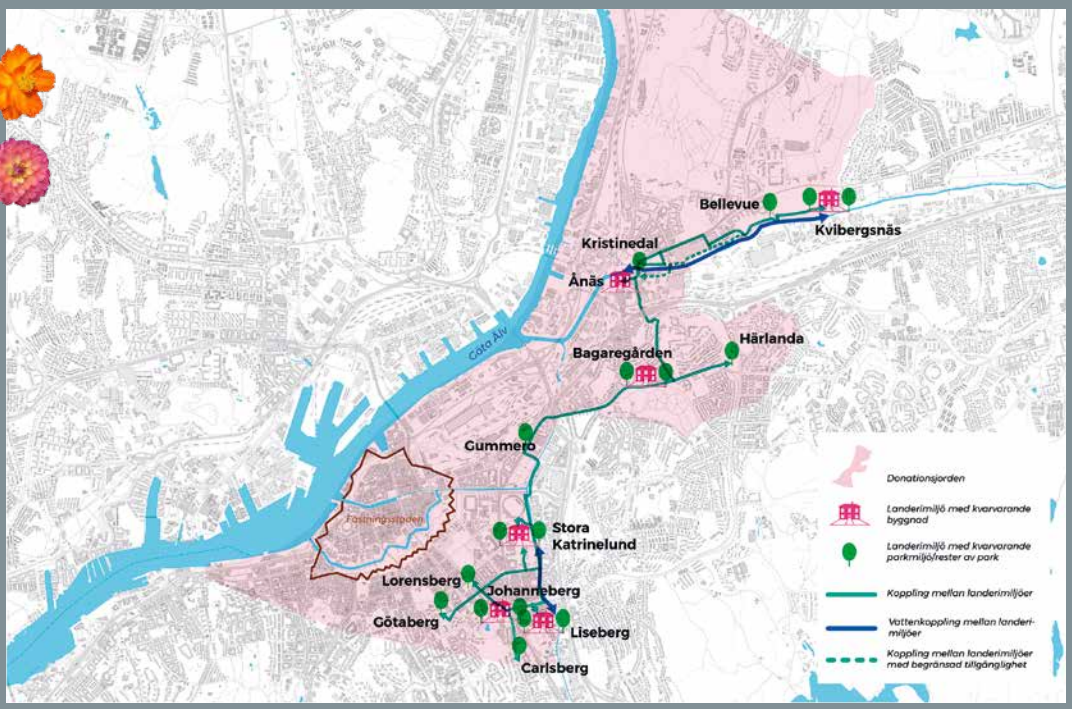
Att odla en trädgård och leva ett bekvämt liv med blomdoft och kaffebjudningar innebar också att leva av andras hårda arbete och här går trådarna ända bort till den amerikanska kontinenten, där förslavade människor försåg européer med kaffe, socker och andra njutningsmedel. I 1800-talets värld hängde allt samman, precis som vi idag lever ett bekvämt liv med produkter från Tredje världen, ofta utan att fråga oss hur de har framställts.

Så – vems historia?

Hur ska vi då välja när vi vill gestalta en historisk tid och plats? Vems verklighet vill vi visa, vems blick ser vi på platsen med (förutom vår egen, moderna)? Det finns inga färdiga svar på de frågorna. Det viktiga är att vi tänker efter noga och att vi visar hur vi har tänkt.

Vad betyder ordet landeri

Uttrycket landeri kom ursprungligen från tyskans *Länderei*, som kan översättas till bruksjord. I Sverige användes termen i synnerhet i Göteborg. Men landerier fanns i flera andra städer i västra och södra Sverige, som Karlstad, Vänersborg, Uddevalla, Borås, Varberg Helsingborg och Malmö. I Stockholm motsvaras begreppet av malmgårdar, en typ av byggnader på Stockholms malmar uppförda under 1600- och 1700-talen. Fenomenet är ungefär detsamma, en jordbruksfastighet eller trädgårdsodling som ligger på mark som staten tilldelat staden.

Landerierna är Göteborgs tydligaste spår av de jordbruksmarker som omgav stadskärnan från grundandet 1621 till sekelskiftet 1900. På bilden markeras de landerimiljöer som ingår i den satsning som nu planeras för landerierna i staden. Informationsåtgärder och en sammanhållen gestaltning ska bidra till att binda samman landerierna och göra dem och dess historia mer kända i Göteborg.

The old famland estates of Gothenburg are the clearest traces of the agricultural land which surrounded the city centre from its founding in 1621 to the turn of the century 1900. The picture shows the sites of these farmland estates which are part of the project now planned for some of the estates of the city. More information and a similar presentation of all the old estates would contribute to making their common history more known in Gothenburg.

Topografisk grundkarta: © Geodatasamverkan Lantmäteriet.
Illustration: WSP 2018. Göteborgs stad och Trafikverket ▲

Vad händer nu med landerierna i dagens stadsmiljö?

Carina Bramstång Plura

Då flera stora utvecklingsprojekt pågått i Göteborg de senaste åren har några landerier kommit att påverkas. I samband med arbeten i Gamlestaden har lämningar efter landeriet Marieholm berörts och järnvägsprojektet Västlänken har påverkat bland annat Johannebergs och Lisebergs landerier. Göteborgs Stad och Trafikverket har initierat ett samarbete med målsättningen att berättelsen om landerierna ska upplevas starkare när järnvägsprojektet är färdigbyggt. Därför har ett handlingsprogram tagits fram med förslag på åtgärder för hur landerierna kan stärkas. Man vill visa hur dagens landerimiljöer är en rest av det omfattande lantbruk och trädgårdsverksamhet som omgav staden. Åtgärderna kan också knyta an till landeriernas industrier och transporter samt nöje och rekreation.

Det finns förslag på att skapa en sammanhållen gestaltning så man lätt skall känna igen ett landeri:

- En gemensam grafisk profil för landerierna
- Skyltar och belysning ges en sammanhållen gestaltning
- Blommor planteras som ger färgklickar och signalerar ankomsten till landerier
- Dahlian lanseras som landeriernas gemensamma symbol

Tips för vidare läsning

Göteborg förstärkt: Landerierna. Handlingsprogram för ett stärkt riksintresse.
Kulturmiljövision Göteborg förstärkt: Landerierna. Göteborgs stadsmuseum.
Landerierna i Göteborgs stadsbyggande. Avhandling. Gunilla Enhörning.

Göteborgs landerier
att försörja en stad med mat

Carina Bramstång Plura

INFÖR BYGGET av en trygg befäst stad som Göteborg krävdes en grundlig planering. Till exempel så skulle stadsborna försörjas och ha något att äta. Det är där tanken om landerierna kommer in, de skulle förse den nybyggda stadens invånare med mat. Därför erbjöd kronan obebyggd mark utanför vallgraven, på de så kallade donationsjordarna, att använda för stadens livsmedelsförsörjning. De många landerierna kom sedan att under nästan 300 år på olika sätt spegla stadens utveckling. Med landerierna som bakgrund kan vi teckna många och skiftande historier om allt från enskilda människor till världshistoriska skeende.

THE CONSTRUCTION ***of a safe fortified city such as Gothenburg required an initial planning process. For example, the residents of the town needed to be fed and supported. That was the idea of the farmland estates, they were to supply the newly built city's residents with food. With this in mind, the crown offered unbuilt land outside the city walls, on the so called 'donation land', to use for the city's food provisions. Subsequently, over the next 300 years, the many farmland estates came to reflect the city's development in different ways. With the farmland estates as a background, we can portray many and changing stories about everything from specific people to world events.***

(Farmland Estates of Gothenburg – Supplying food for a town)

En varierad historia

Landerierna har utvecklats på lite olika sätt. En del fungerade som stora enheter för jordbruksproduktion. Flera hade stora köksträdgårdar för odling av frukt och grönsaker, som blev mat till invånarna i staden. Andra odlade grönsaker i mindre skala för eget bruk. På några landerier bildades industrier som förädlade råvaror. Flera landerier planterade välordnade parker för rekreation under senare delen av 1800-talet. Redan vid mitten av 1800-talet löstes dock de första landerierna in och arrendena upphörde. Men nu tar vi landerier-nas historia från början.

Betesmark eller jordbruk på landerimarken

Först och främst skulle marken utanför vallgraven användas till mulbete, som gemensam betesmark för stadens invånares boskap, och en mindre del för jordbruk. Men redan vid stadens grundande på 1620-talet började avgränsade stycken av stadens mark arrenderas ut som jordbruksfastigheter till mer bemedlade borgare i staden. Med tiden kom landerierna framför allt att drivas av förmögna handelsfamiljer som kom att bilda en välbärgad överklass.

På några byggdes herrgårdar

På en del landerier byggdes så småningom sommarbostadshus. De förmögna och framgångsrika handelsmännen lät bygga herrgårdsliknande hus med stora trädgårdar och i vissa fall parkanläggningar. En del av herrgårdarna blev så småningom fasta bostäder året runt. Ytterligare andra landerier blev aldrig bebyggda, utan användes enbart som betesmark eller för hötäkt.

Begreppet landeri skrevs in i Göteborgs privilegiebrev daterat den fjärde juni år 1621. Det var skrivet på tyska, den tidens kanslispråk. Originalhandlingen har tyvärr förkommit i brand. Handlingen på bilden är en tidig översatt avskrift till svenska.

The Landeri concept was written in Gothenburg's city priviledge document 4th June 1621. It was written in German, the formal language of the time.

Översatt avskrift/translated transcript. Kungliga Biblioteket. Reproduktion/reproduction: Marie Persson (PDM)

Erich Kuus karta från 1696 visar stadens landerijordar utanför vallgraven. Inledningsvis användes landerierna som betesmarker men mot slutet av 1600-talet blev det allt vanligare att de användes för storskalig odling.

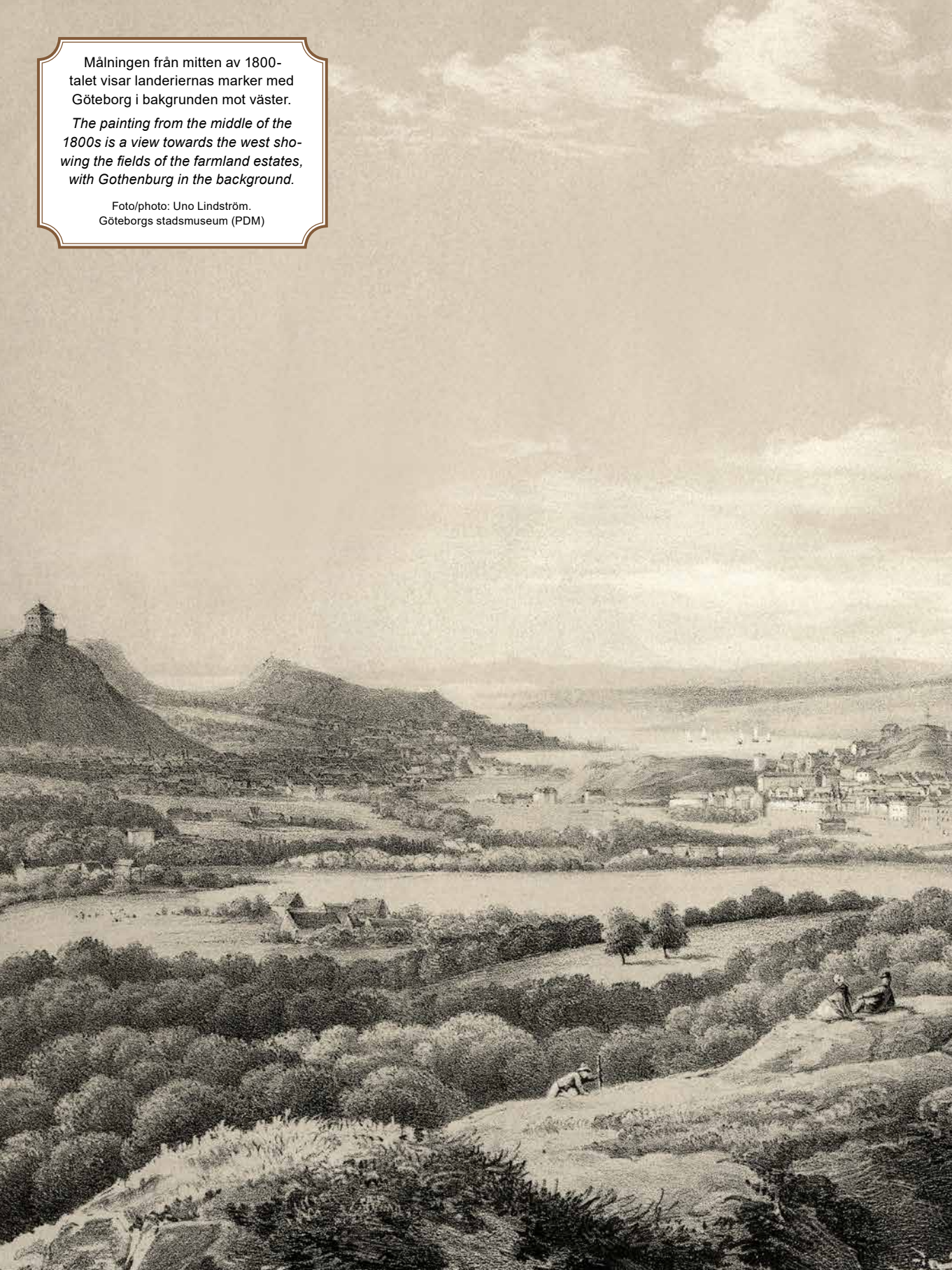
The Erich Kuus map from 1696 shows the city's farmland estates outside the city moat. Initially the farmland were used as pasture, but towards the end of the 1600s it became more normal to use the land for large scale cultivation.

Lantmäteriet (PDM). Rektifiering/rectification Christina Rosén (CC-BY)

Målningen från mitten av 1800-talet visar landeriernas marker med Göteborg i bakgrunden mot väster.

The painting from the middle of the 1800s is a view towards the west showing the fields of the farmland estates, with Gothenburg in the background.

Foto/photo: Uno Lindström.
Göteborgs stadsmuseum (PDM)

År 1696 gjorde lantmätaren Erich Kuus en karta över stadens utarrenderade jordar. Land utanför vallgraven, som inte har någon markering på Kuus karta, användes av staden för bete och slåtter.

Den gamla landsvägen och Korsvägen

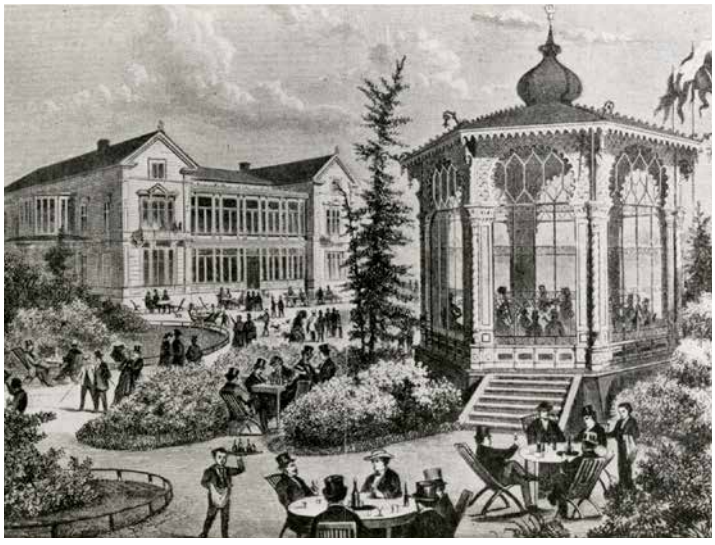
Den gamla landsvägen förbi Korsvägen (nu Södra Vägen), är en av Göteborgs äldsta infartsvägar. När Örgrytevägen kom till under andra halvan av 1700-talet bildades vägskälet Korsvägen. Då delades landsvägen söderifrån förbi Johannebergs landeri med Örgrytevägen österut förbi Lisebergs landeri.

Inte bara jordbruk

Verksamheterna på landerierna var varierande. Några landerier hade ett småskaligt lantbruk medan andra fokuserade på mer storskalig monokultur, som spannmål eller tobaksplantering. Förutom lantbruk fanns det på vissa landerier även annan verksamhet, som till exempel värdshus. De mest kända var Lorensberg, Bagaregården, Redberg och Vauxhall på Amijas plantage i Masthugget. På andra landerier utvecklades tidiga industrier med produktion av tegel, socker, rep eller kläder, såsom exempelvis sockerbruket på Ånäs landeri, Tegelbruket på tegelbruksängen vid Katrinelund och ett bryggeri på Södra Burgården.

Hospital, fattighus och kyrkogårdar

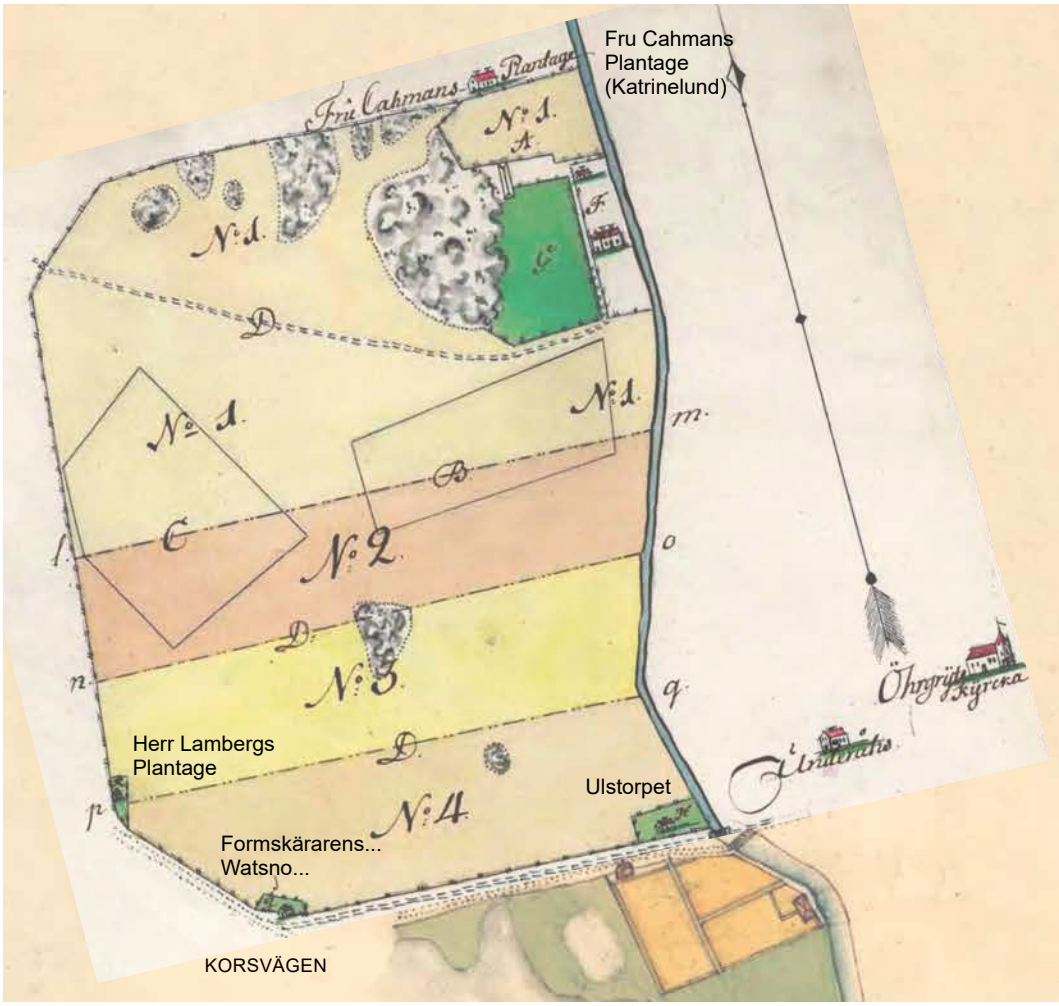
På en del av donationsjordarna bedrevs också andra verksamheter för stadens behov. På Stampen fanns flera institutioner som två fattighus, fattighusets begravningsplats, Barnhuset, Spinnhuset, Willinska fattigfriskolan, Kronobränneriet och Mosaiska begravningsplatsen precis vid skansen Lejonet. Även två hospital låg på arrendejord, ett i Skräppekärr i norr och ett i söder mellan Marieholm och Mariedal. På Heden, inte långt från tegelbruksängen, hade garnisonen inte bara plats för exercis utan här fanns också Garnisonskyrkogården.

Egendomen Lorensberg blev ett utvärdshus 1818, under ledning av traktörskan Maria Winberg. Göteborgs stad beslutade att parken och trädgården skulle hållas öppen för stadens "bättre" innevånares begagnande till promenad. Bilden visar Lorensbergs uteservering med paviljong år 1870.

In 1818, the property of Lorensberg became an inn under the management of the restaurateur Marie Winberg. Gothenburg city decided the park and gardens would be kept open for the city's 'better' residents to use for walking. The picture shows Lorensberg's outdoor restaurant with pavilion in 1870.

Målning av/painting by O.A. Mankell. Göteborgs stadsmuseum (PDM)

I cirka 50 år odlades tobak i Göteborg. Bilden visar två sammanslagna kartor. Kartan från 1744 visar 0,9 hektar tobaksplantage markerat i gult på Lisebergs landeri. Norr därom visas Burgårdens landeri år 1764. Kartan är ett skifte mellan de olika innehavarna av landeriet, som delades i fyra lotter med beskrivning av de olika ”plantager” som omger Burgården.

Tobacco was grown in Gothenburg for about 50 years. The picture shows two maps which have been merged. The map from 1744 shows 0,9 hectare of tobacco plantation which is marked in gold on Liseberg Estate. North of that is Burgården Estate in 1764. The map was made when there was a shift in ownership between the different owners and the estate was divided into four lots. The different plantations that surround Burgården are also described.

Göteborgs stadsmuseum (PDM)
Rektifiering/rectification Christina Rosén ▲

”Geometrisk Charta öfver Getebergs Engen hörande under staden Giötheborg, tillika med then therstädes inrättade Tobaks Planteringen. Afmätt efter Rådman Högaktad Her Jacob Bratts begäran, uti December Månad år 1744 af undertecknad.

Lit A Tobaksplanteringen, innehåller sedan impedimenta, Diken och gångar samt Husen äro afräknade 1 Tunl 26 [kappland]

Lit B Getebergs Engen, utgiör sedan några Bergkullar äro afräknade 11 Tunl 29 kapl.

Tillsammans – 13 Tunl 23 kapl

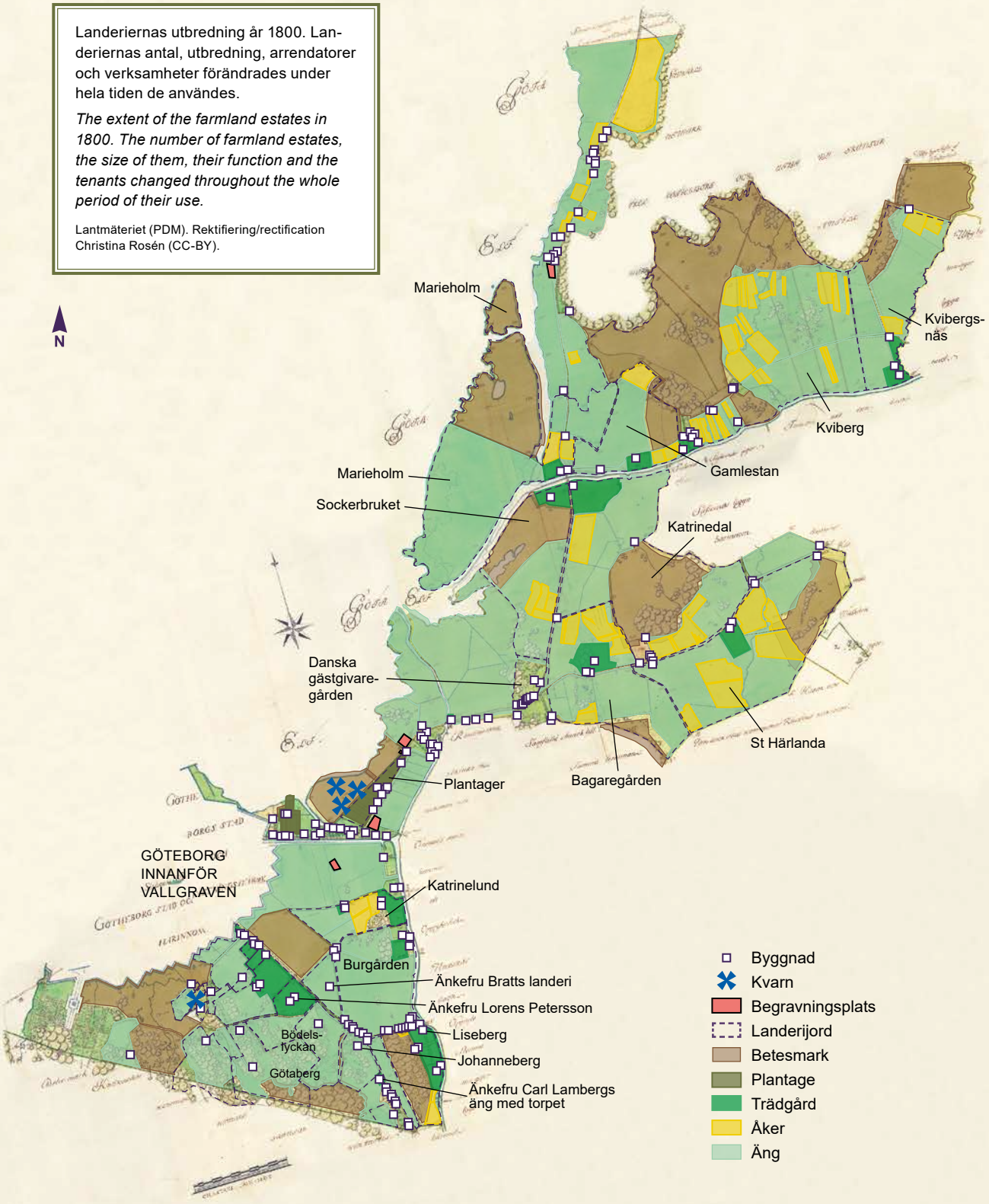
Som attesteras Giötheborg d 21 December 1744 af M...

Citat ur kartan från 1744

Landeriernas utbredning år 1800. Landeriernas antal, utbredning, arrendatorer och verksamheter förändrades under hela tiden de användes.

The extent of the farmland estates in 1800. The number of farmland estates, the size of them, their function and the tenants changed throughout the whole period of their use.

Lantmäteriet (PDM). Rektifiering/rectification Christina Rosén (CC-BY).

Från början avsåg ordet landeri endast jordområdet men efterhand kom begreppet att förskjutas till att även innefatta bebyggelsen och då särskilt de större herrgårdsliknande byggnaderna. Idag är det främst de bevarade byggnaderna som förknippas med begreppet. Fotografiet visar Stora Katrinelunds landeri.

From the beginning the Swedish word landeri, farmland estate, meant just an area of ground, but later the concept shifted to include buildings and especially the large manor houses. Today, the concept is mainly associated with the buildings; some of these are still standing. The photograph shows Stora Katrinelund Estate.

Foto/photo: Andreas Skredsvik, Arkeologerna (CC-BY) ▲

De lokala tobaksfabrikerna

Som nämnts utvecklade en del landerier en storskalig monokulturell odling och ett exempel på detta är tobak. Under 1700-talet uppmuntrade statsmakten till svensk tobaksodling för att motverka den omfattande importen från bland annat Holland. Målet var att göra Sverige självförsörjande på tobak. Mot slutet av 1720-talet genomfördes ett första försök med tobaksodling i Göteborg med mindre lyckat resultat. Med hjälp av en nederländsk tobaksodlare 1732 undervisades göteborgska affärsmän och blivande tobaksfabrikanter. Under cirka femtio år, mellan 1733–1783, drevs sedan tobaksodlingar och med tiden nådde verksamheten industriell nivå. Samtidigt ser vi också en ökning av antalet etablerade landerier och större områden av odlad mark. Landerier med tobaksodling var Mariefred, Kristinelund, Lorensberg och Amijas plantage i Masthugget, liksom på flera

Tips för vidare läsning
Läs gärna mer om den arkeologiska undersökningen under Johannebergs landeri i Göteborg på arkeologerna.com

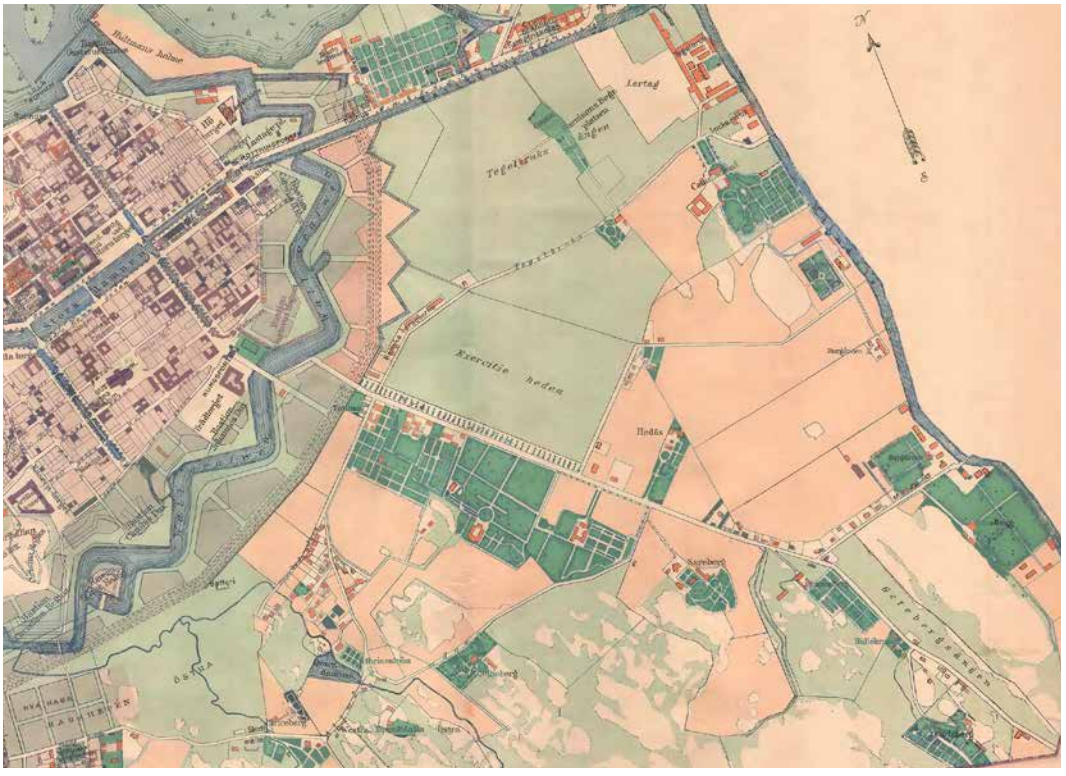
mindre landerier som Lilla Katrinelund, Simsons plantage, Hedås, Burgården och Liseberg samt på Underås gård i Örgryte.

Men stadens plantager kunde inte på lång sikt konkurrera med olaglig tobaksodling och smuggling. Tillverkarna klagade också över tobakskvaliteten och priserna på råtobak minskade. Klimatets dåliga förhållanden för odling av tobaksplantan orsakade en sämre kvalitet på tobaken. Efter återkommande missväxtår och särskilt dåliga skördeår vid 1780-talets början, så upphörde den lokala odlingen till tobaksindustrin helt 1783.

Lantidyllerna blev stadsdelar

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att landerierna anlades med ett bestämt syfte men fick med tiden mycket varierande verksamheter. Deras antal, utbredning och verksamheter ändrades under hela den tid de användes, från stadens grundande fram till tiden omkring sekelskiftet 1900. Då började landerierna lösas in och nya stadsdelar byggas på de tidigare landerimarkerna. Inte sällan har de gamla landerierna fått ge namn åt dessa stadsdelar, som exempelvis Johanneberg, Lorensberg och Burgården. Idag är dessa namn nästan det enda som lever kvar av landerierna, förutom enstaka tjusiga herrgårdsbyggnader med en liten anslutande park.

Göteborg 1790. Ur Historiska kartverket 1823.
Gothenburg 1790. From Historical map authority 1823.
Göteborgs stadsmuseum (PDM)

Socker, tobak och kaffe landerier speglar samhällshistoria

Carina Bramstång Plura

LANDERIERNAS HISTORIA hänger intimt ihop med stadens rika borgerskap. För att Göteborg skulle utvecklas snabbt värvade statsmakten kompetenta och framför allt rika borgare till den nya staden. Många var nederländare, skottar och tyskar. De fick friheter och förmåner och de fördelaktiga villkoren lockade handelsidkare. Dessa med tiden rika handelsfamiljer kom att dominera produktionen och stod samtidigt för den största konsumtionen. Detta skapade med tiden mycket stora skillnader mellan rik och fattig. Människors klasstillhörighet var tydlig och landerierna blev ett symboliskt uttryck för detta. Att studera landeriernas historia väcker frågor kring både klass och genus, symbolik och identitet, och till och med kolonialism.

THE HISTORY ***of the farmland estates is intimately associated with the city's rich burghers. For Gothenburg to develop quickly, the government recruited skilful and above all rich citizens to the city. Many were Dutch, Scottish or German. They were given freedom and benefits, and these favourable conditions attracted traders. Over time, these rich trading families came to dominate production and at the same time represented the largest consumers. This created an increasingly large difference between the rich and the poor. People's class affiliation was clear and the farmland estates became a symbolic expression of this. Studying the history of the farmland estates raises questions about class, gender, symbolism, identity and even colonialism.***

(Sugar, Tobacco and Coffee – Farmland estates reflect the history of society)

De stora handelshusen i staden

Grosshandlare och brukspatroner från rika handelsfamiljer i Göteborg blev ofantligt rika på internationella affärer. Framför allt var de exportörer av järn, trä och sill, men de drev också sågverk och stora anläggningar med sillsalterier utmed kusten.

Vid sidan av exporten importerades kolonialvaror som socker, tobak, kaffe och bomull från Amerika. Sockret importerades till sockerbruk i Sverige via England och Holland, men ursprungligen i huvudsak från Västindien. Det raffinerades på sockerbruken och Sahlgrenska sockerbruket på Ånäs landeri i Gamlestaden var en av de första stora industrierna i Göteborg runt 1730. På Lisebergs landeri byggdes också ett sockerbruk. Dess verksamhet togs senare över av familjen Carnegie som drev stadens största sockerbruk, Carnegie & Co.

Utöver att handelshusen levererade socker till sockerindustrin så ledde bomullsimporten till att textilindustrin expanderade kraftigt. Flera handelsbolag kom att bli delägare i både sockerbruk och textilindustrier och under senare halvan av 1800-talet ledde bomullsimporten till att textilindustrin blev den dominerande verksamheten.

Handelshusen exporterade också te från Göteborg. Te importerades med Ostindiska kompaniets fartyg till Göteborg men i stort sett allt återexporterades. Den huvudsakliga marknaden för te var Storbritannien och det lagligt införda tet var belagt med höga skatter. Under en period var det förbjudet att sälja te till Storbritannien då British East India Company hade monopol. Därför var smuggling av te en mycket lönsam affär under senare delen av 1700-talet. Sverige sålde också smuggelgods till New York och Philadelphia i de brittiska kolonierna i Amerika och te var den huvudsakliga varan även här. Detta är delvis bakgrunden till varför svenskarna främst kom att bli ett kaffedrickande folk.

Vad har landerierna med slavhandel att göra

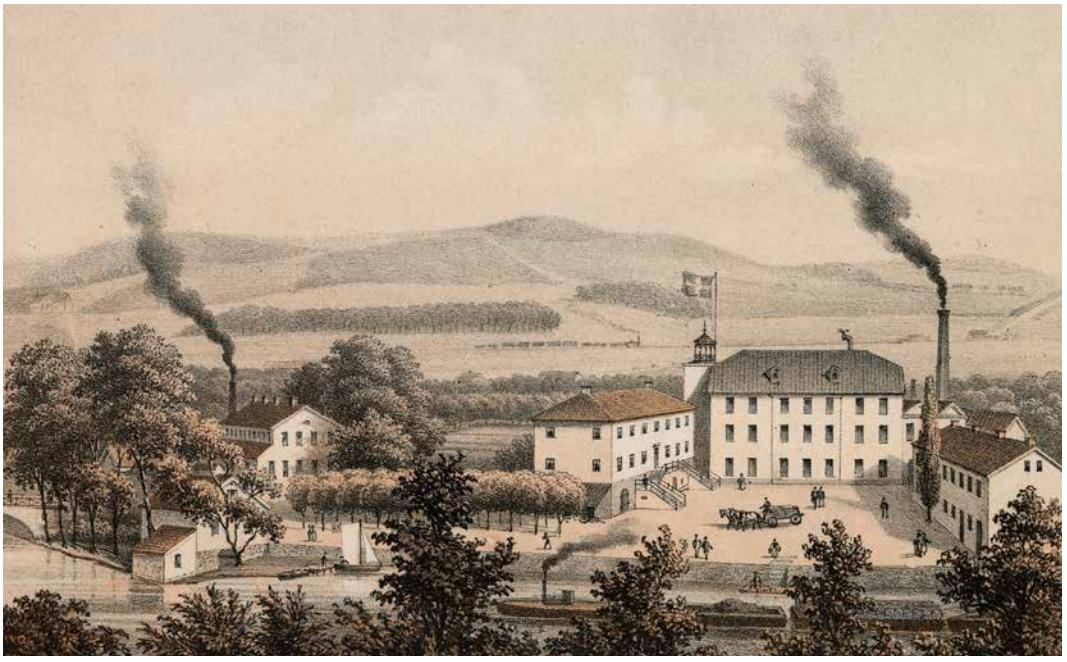
Få svenskar deltog direkt i slavhandeln med människor från Afrika till plantagerna i Amerika. Men svenska handelsfamiljer profiterade ändå på slavhandeln genom export

Det var förmögna handelsfamiljer som hade råd att bygga flotta lantställen på landerimarkerna. På 1800-talet byggdes flera herrgårdsliknande hus, som exempelvis Lisebergs landeris huvudbyggnad, Stora Katrinedal och Johannebergs landeri. På bilden står herrskapet framför Stora Torp.

Wealthy trading families could afford to build grand country houses on the farmland estates. In the 19th century, several manor-like houses were built, such as the main building of Liseberg Estate, Stora Katrinedal and Johannesberg Estate. On the picture, the lady and gentleman are standing in front of Stora Torp.

Målad/painted 1859–1862. Okänd konstnär/unknown artist. Göteborgs stadsmuseum (PDM) ▶

På Ånäs landeri i Gamlestaden fanns bland annat ett spinneri och ett sockerbruk. Jacob Sahlgrens sockerbruk från 1729 finns kvar än i dag. Bilden är från 1800-talet.

Ånäs Estate in Gamlestaden included a spinning mill and a sugar factory. The buildings of Jacob Sahlgren's sugar factory from 1729 still stand today. The picture is from the 1800s.

Okänd konstnär/unknown artist. Göteborgs stadsmuseum (PDM) ▲

av svenska handelsvaror, antingen direkt eller indirekt via främst England. Förvånansvärt nog exporterades stora mängder sill till slavplantager i Västindien vid senare delen av 1700-talet, under de så kallade sillperioderna. I Västindien användes den salta sillen som föda till slavarna. Likaså hade den omfattande järnexporten från Sverige ett visst samband med slavhandeln. Svenskt järn användes som betalning i Västafrika vid inköp av slavar från slavexportörer.

Även importen av varor till Sverige spelade viss roll. Som tidigare nämnts så var rörsocker från Västindien en begärlig importvara, producerad på slavplantagerna. Vid sekelskiftet 1800 importerades lite över 1600 ton socker till Sverige och handelsfamiljerna gjorde mycket stora vinster på vidareförädling av råvaran.

Antisockerkampanjen

Glädjande kan vi konstatera att sockerimporten från slavkolonier i Amerika väckte reaktioner redan i sin samtid. Dagstidningarna skrev om hur fel det var att njuta sötman som krävt många tusen afrikaners svett, tårar och liv.

Etikett till sockertopp från Carnegies sockerbruk.

A label for a sugar loaf from Carnegie's sugar factory.

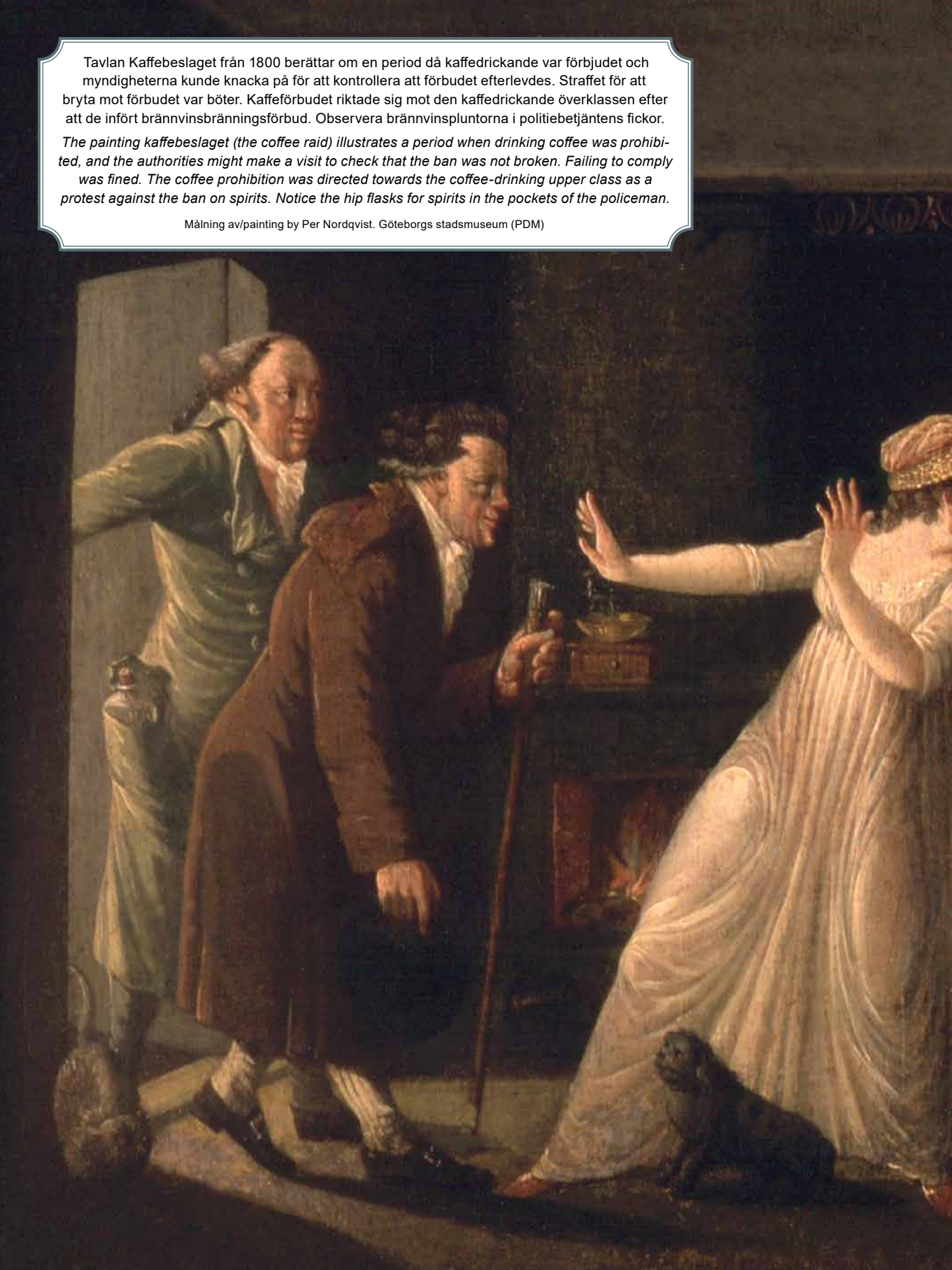
Okänd fotograf/unknown photographer. Wikimedia (PDM) ▼

Tavlan Kaffebeslaget från 1800 berättar om en period då kaffedrickande var förbjudet och myndigheterna kunde knacka på för att kontrollera att förbudet efterlevdes. Straffet för att bryta mot förbudet var böter. Kaffeförbudet riktade sig mot den kaffedrickande överklassen efter att de infört brännvinsbränningsförbud. Observera brännvinspluntorna i politiebetjäntens fickor.

The painting kaffebeslaget (the coffee raid) illustrates a period when drinking coffee was prohibited, and the authorities might make a visit to check that the ban was not broken. Failing to comply was fined. The coffee prohibition was directed towards the coffee-drinking upper class as a protest against the ban on spirits. Notice the hip flasks for spirits in the pockets of the policeman.

Målning av/painting by Per Nordqvist. Göteborgs stadsmuseum (PDM)

"East India Sugar not made by Slaves". Sockerburken i lergods användes av slaverimotståndare som ett verktyg att uppmuntra brittiska konsumenter att använda sin köpkraft för att stödja etiskt producerade varor.

'East India Sugar not made by slaves'. The earthenware sugar can was used by opponents of slavery as a tool to encourage British consumers to use their purchasing power to support ethically produced goods.

Norfolk Museums Service (Norwich Castle Museum & Art Gallery) ▲

Anti-sockerrörelsen i England drev en aktiv kamp mot slaveriet kring år 1800 med sockerbojkott, dikter och bilder. Ett par årtionden in på 1800-talet kom slavhandeln helt att avskaffas, med någon fördröjning i de amerikanska sydstaterna. Det var först efter det amerikanska inbördeskriget 1865 som slaveri förbjöds i hela nationen.

Garnisonens soldater fick tobak men inget socker

Göteborg var under en period självförsörjande på tobak och flera landerier hade omfattande tobaksplantager från 1740-talet fram till missväxtåret 1783. Tyvärr höll inte den inhemskt producerade tobaken samma kvalitet på grund av det ogynnsamma klimatet. Men den dög till soldaterna på Göteborgs garnison. Att använda tobak var belagt med skatt, men under de år som tobak odlades så fick soldater från garnisonen en del av sin avlöning i tobak. År 1766 fick till exempel varje soldat tio gram tobak om dagen och det räckte till att fylla kritpipan åtminstone med två till tre stopp.

Ett bevis på detta kan tydligt ses på de gravlagdas tandhälsa på garnisonskyrkogården i Göteborg. Här begravdes garnisonens lägre befäl, soldater och deras familjer från cirka 1700 fram till 1834. Nästan hälften av dem hade emaljskador efter kritpipornas hårda skaft på tänderna, ett tecken på en intensiv användning av piptobak. Ovanligt nog hade även några kvinnor och barn emaljskador efter piprökning. Ingen annan undersökt gravlagd grupp i Sverige har uppvisat en så hög frekvens med emaljskador från rökning. Den mest jämförbara befolkningsgruppen var i *East End* i London under början av 1800-talet. Här uppmätte 39,6% av befolkningen likartade emaljskador.

Om nu garnisonens anställda hade god tillgång till tobak på 1700-talet, så hade de definitivt inte haft tillgång till eller råd med det dyra sockret. Få gravlagda på garnisonskyrkogården hade drabbats av karies om man jämför

Emaljskador på tänderna efter kritpipans skaft avslöjar att garnisonens folk var storrökare, men få hade karies.

Enamel damage to the teeth from clay pipe use reveals that the people in the garrison were heavy smokers, but few had tooth decay.

Foto: Staffan Hyll, Arkeologerna (CC-BY) ▼

”It is but doing the Swedes justice to say that their coffee is excellent, greatly preferable to what is drunk in England. This is the more remarkable because the Swedes import all their coffee from Britain [...] You can get coffee in the meanest peasant’s house, and it is always excellent [...] Swedish tea is just as bad as their coffee is good. If an epicure could transport himself in a moment from one place to another, he would always drink his coffee in Sweden, and his tea in England.”

Thomas Thomson, Travels in Sweden During the Autumn of 1812, London 1813.

med andra samtida gravmaterial. Det ger oss en mätbar inblick i dessa fattiga människors hårda och ohälsosamma levnadsvillkor.

En sockerbagare här bor i staden

Städernas sockerbagare sålde konfekt, choklader, krokaner och bakelser. Men deras verksamhet var exkluderande. Att ha råd att bjuda på köpta läckerbitar bakade av skickliga hantverkare var modernt och gav prestige. Att dessutom kunna servera köpekakor till kaffet i särskild kaffeservice på sitt sommarnöje landeriet var exklusivt – ett slags societetens sällskapsrum i naturen. Det var först på 1830-talet som konditoribesök alls blev möjliga och varm dryck med bakverk serverades på lokal. Först med denna tidiga cafékultur ansågs det lämpligt för kvinnor att ensamma, utan herrsällskap, besöka dylika etablissemang för förtäring utanför hemmets väggar – det ansågs snarare tyda på viss förfining. Dessa cafébesök var förstås fortfarande endast möjliga för de mer bemedlade.

Det dröjde till 1870-talet innan socker blev mer tillgängligt för alla. Då hade en inhemsk odling av sockerbetor startats och nya sockerbruk växte upp nära odlingarna. De gamla sockerbruken som var uppbyggda kring billig råvara från slavplantager i Västindien hamnade på efterkälken, däribland Carnegies. På de stora landerierna levde de förmögna innehavarna dock fortfarande ett avkopplande lantliv, ordnade fester och förbättrade sina hus och trädgårdar vartefter. Undersökningarna på Johanneberg visade att trädgården förändrades mycket påtagligt flera gånger under 1800-talet, när nya innehavare satte sin egen prägel på den.

De koloniala råvarorna blev tidigt tillgängliga och populära i högre ståndskretsar i Göteborg och det importerade sockret konsumerades huvudsakligen i närheten av städerna. Det var inte vem som helst som hade råd att smaka. Sockret såldes till förmögna familjer, som förbrukade desto mer – för njutning, förlustelse, konfekt och desserter. Ironiskt nog var det delvis samma familjer som intjänat sin förmögenhet på dessa handelsvaror.

Colonial commodities became available quite early and were popular in upper class circles in Gothenburg. Imported sugar was consumed mainly near the cities. Not everyone could afford to taste it. The sugar was sold to wealthy families, who consumed all the more – for enjoyment, entertainment, confectionery and desserts. Ironically, it was partly the same families who earned their fortunes on these commodities.

Foto: Carina Bramstång Plura, Arkeologerna (CC-BY) ▼

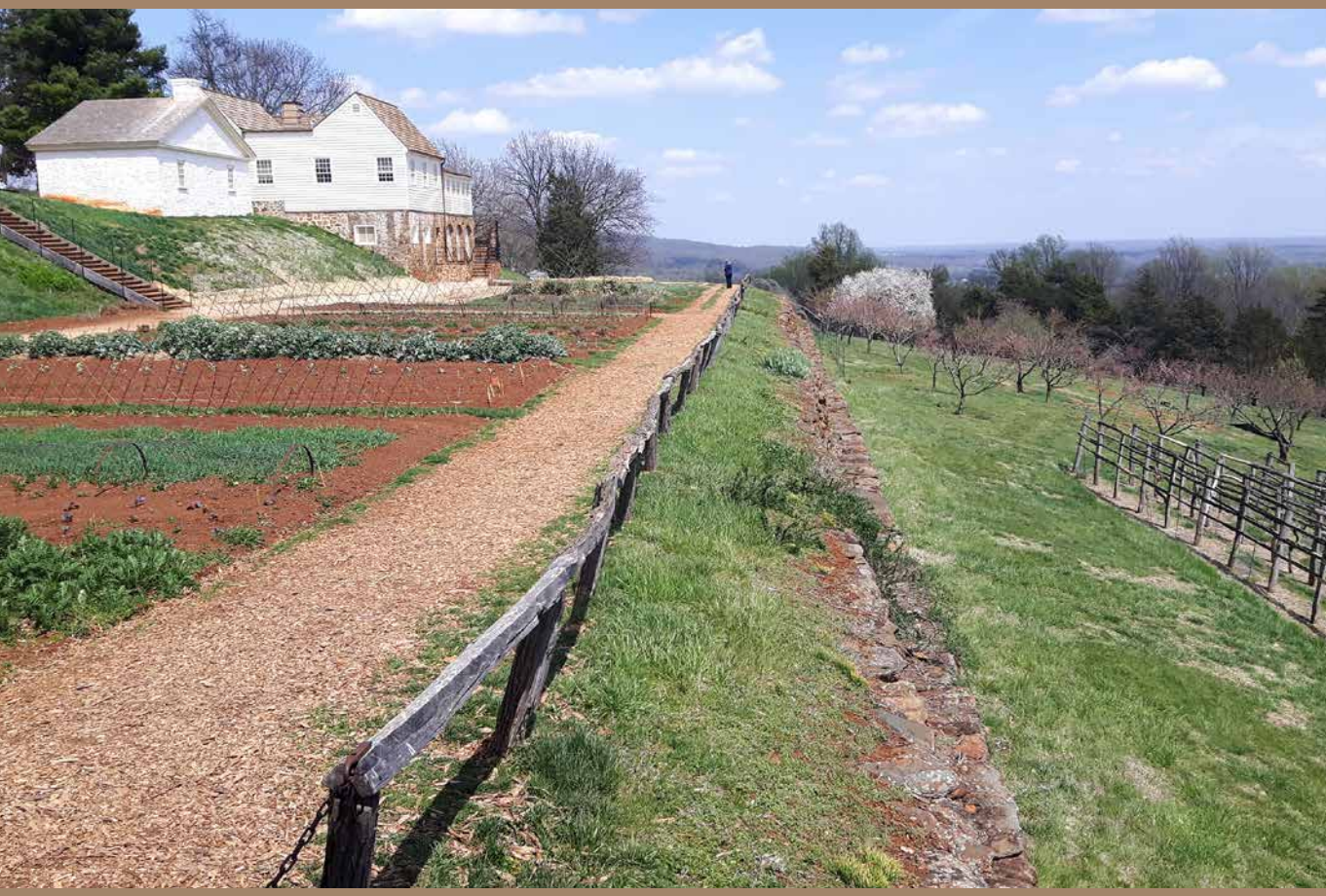

Vi vet att införandet av framför allt kaffe, och mindre mån te, var en faktor som ökade konsumtionen av socker. Men det var först under senare delen av 1800-talet när sockerbetan övertog rollen som den dominerande råvaran för sockertillverkning som socker blev tillgängligt för alla. Att dricka kaffe på bit blev med tiden en kär tradition och fikakulturen var född. Fotografiet visar ett kafferep i Göteborg från senare delen av 1800-talet.

We know that the introduction of, above all coffee, and to a lesser extent tea, was one factor that increased consumption of sugar. But sugar only became available to everyone during the latter part of the 19th century, when sugar beet became the dominant raw material for sugar production. Over time, drinking coffee became a cherished tradition and the coffee culture was born. The photograph shows a coffee party in Gothenburg from the latter part of the 19th century.

Foto/photo: Uno Lindström.
Göteborgs stadsmuseum (PDM)

Att odla i södersluttningar på uppbyggda terrasser har en lång historisk tradition. Amerikas president Thomas Jeffersons plantage Monticello i Virginia sköttes av slavar. På höjden, till vänster utanför bild, låg den imponerande huvudbyggnaden med dekorativa växter och blomrabatter. Slavarnas idag vitmålade boningshus låg nära den odlade marken. Grönsakslandet låg på terrassen framför, avskilt av en mur ner mot bärodlingar och fruktträd till höger i bild.

Cultivation on south sloping terraced land has a long tradition. American president Thomas Jefferson's plantation in Monticello, Virginia, was worked by slaves. On the hill to the left, outside the photo, lies the impressive main building with ornamental plants and flowerbeds. The former slaves' dwelling is the white building on the left, it was located near the cultivation area. The vegetable beds were on the terrace in front of the dwelling. A wall separates the upper terrace from the berry bushes and fruit trees to the right in the picture.

Foto/photo: Carina Bramstång Plura, Arkeologerna (CC-BY)

Landeriet Johanneberg
en plats för arbete och njutning

Christina Rosén

Trädgården på Johanneberg förändrades flera gånger under 1800-talet. Trender kom och gick och de olika innehavarna ville sätta sin egen prägel på trädgården. Här berättar vi om två olika trädgårdar, från olika tider.

The garden at Johanneberg ***changed several times during the 1800s. Trends came and went, and the different holders wanted to make their own mark in the garden. Here we tell about two different gardens, from different times.***

(Johanneberg Estate – A place for work and enjoyment)

En trädgård – fast många

En trädgård kan vara så mycket. En plats för nytta och nöje, med grönsaksodlingar och blommande växter och en plats för arbete och vila. Den kan vara en plats där ägaren visar upp sin förtrogenhet med det senaste trädgårdsmodet och sina kontakter som kunde leverera sällsynta växter. Att anlägga en trädgård är att tämja och dominera naturen, styra den för sina syften. Och en och samma trädgård uppfattas olika beroende på vems blick som betraktar den. Trädgården på Johanneberg måste ha setts på olika sätt av trädgårdsmästaren, trädgårdsdrängen, de lekande barnen, herrskapet som drack sitt kaffe där och tjänstefolket som serverade kaffet, av besökare till familjen, de som kom med leveranser och de som betraktade trädgården utifrån. Trädgården var ett mikrokosmos där samtidens klassrelationer koncentrerades till en fysisk plats. Johanneberg ligger högt ovanför Korsvägen och trädgården var, om än inte fullt synlig i alla detaljer, lätt att se för alla som passerade nedanför.

Landeriträdgårdar år 1800

År 1800 ritade lantmätaren Johan Åstrand en karta över stadens landerijord. Han kommenterade särskilt att det fanns trädgårdar

Nu som då ligger Johanneberg väl synligt från Korsvägen. Bilden togs 2018, då de arkeologiska undersökningarna pågick.

Now as then, Johanneberg is clearly visible from Korsvägen. The picture was taken in 2018, when the archaeological investigation was underway.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▼

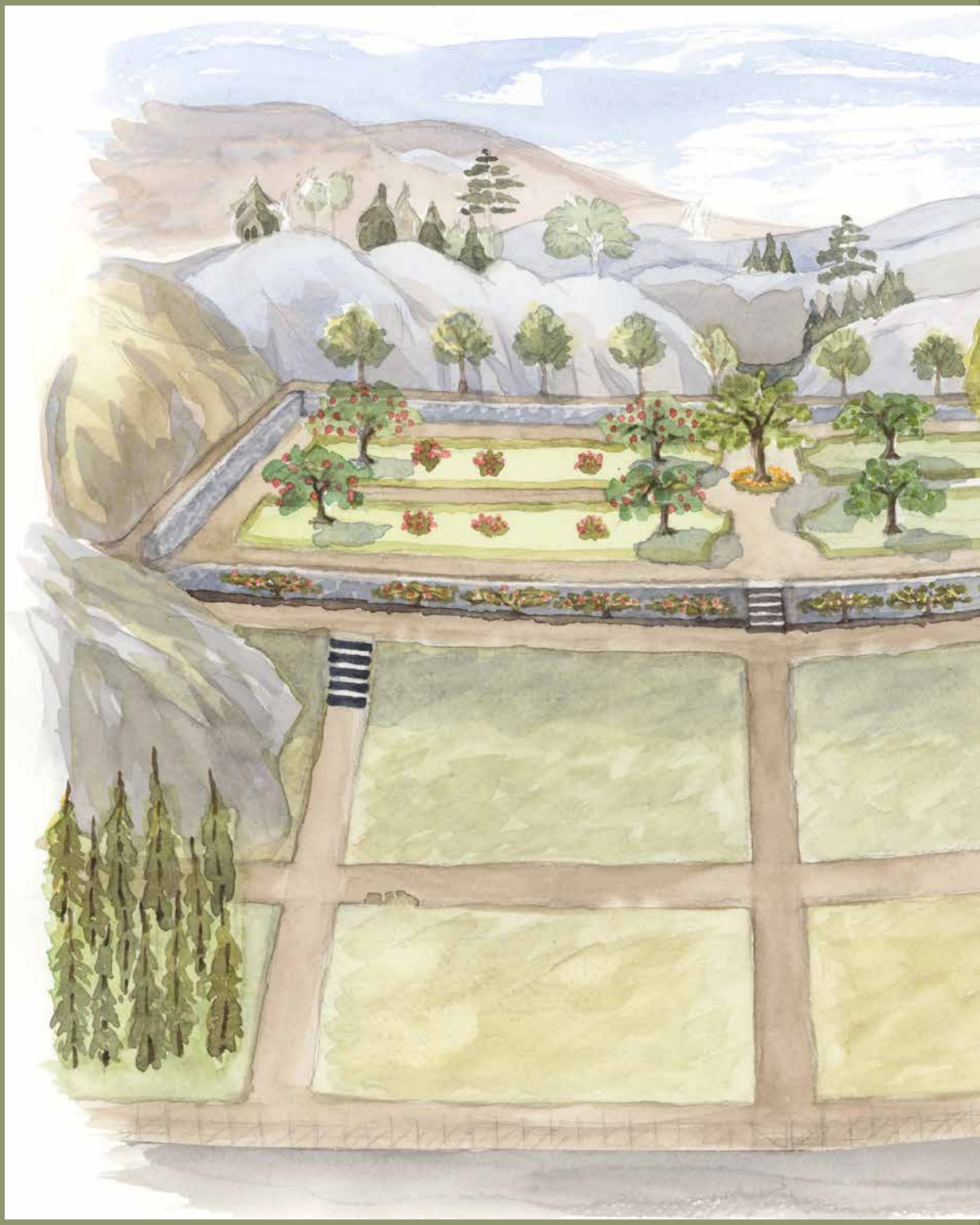

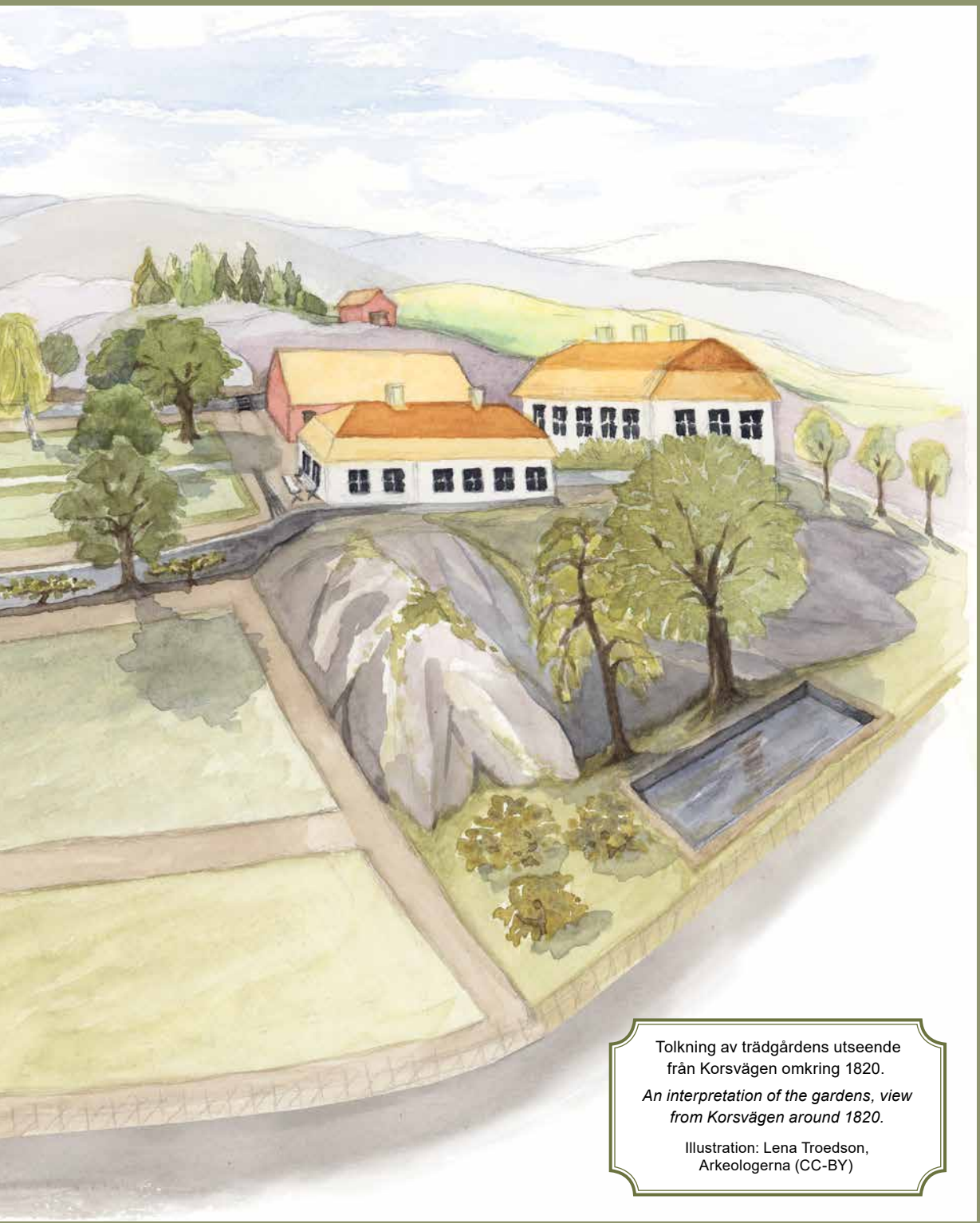

Utsnitt ur kartan från år 1800. Vi ser Liseberg nere till höger invid Mölndalsån och Johanneberg i bildens nedre mitt, med en tvålängad byggnad. Överst ser vi Burgårdens landeri.

Part of a map from 1800. We can see Liseberg down to the right close to Mölndalsån. Johanneberg with L-shaped long buildings lie in the middle at the bottom of the map. Near the top Burgården Estate is visible.

Karta/map Lantmäteriet (PDM)

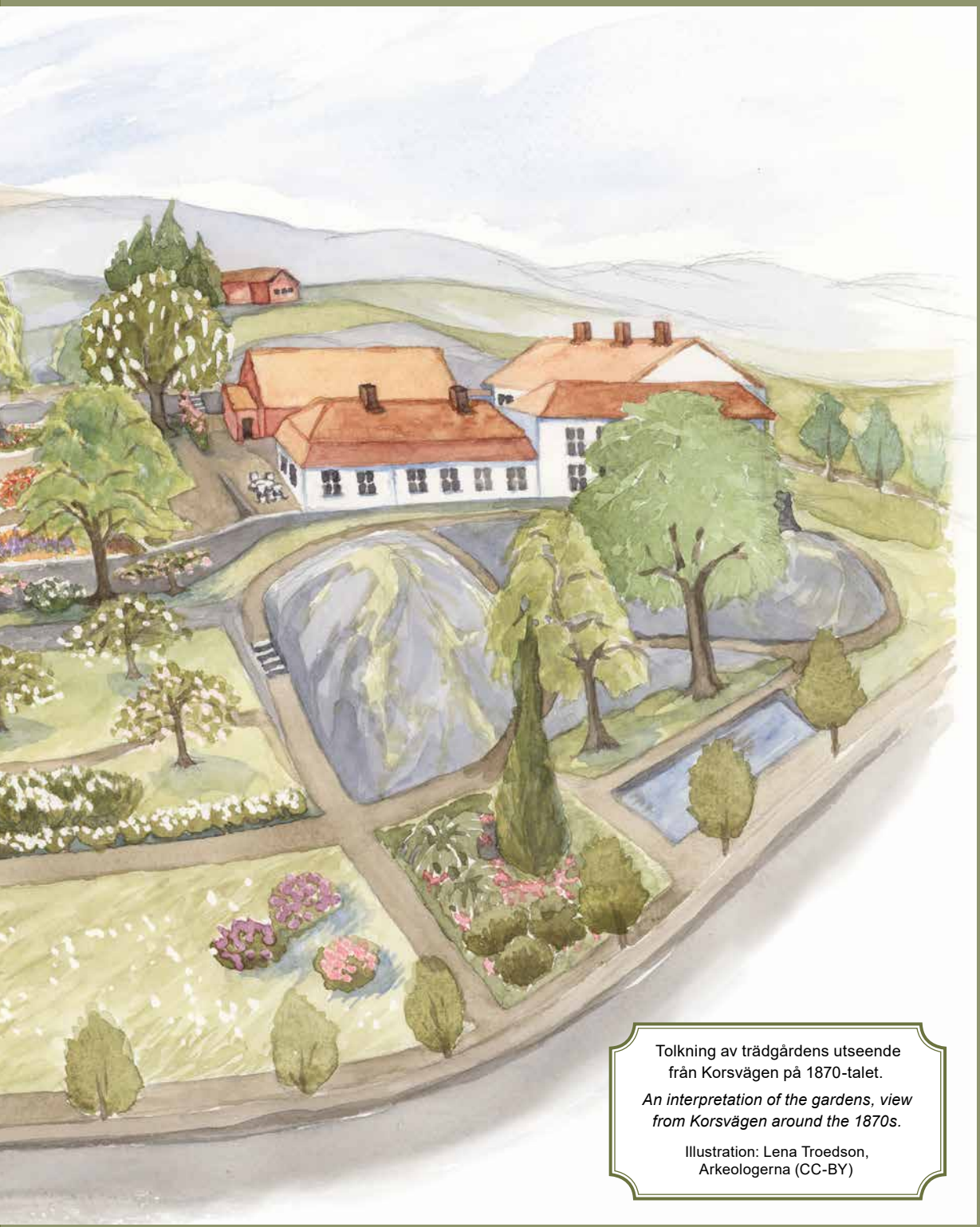

Tolkning av trädgårdens utseende från Korsvägen omkring 1820.

An interpretation of the gardens, view from Korsvägen around 1820.

Illustration: Lena Troedson, Arkeologerna (CC-BY)

Tolkning av trädgårdens utseende från Korsvägen på 1870-talet.

An interpretation of the gardens, view from Korsvägen around the 1870s.

Illustration: Lena Troedson, Arkeologerna (CC-BY)

Kartan från 1828 visar hur man börjat anlägga en prydnadsträdgård.

The map from 1828 shows that the planting of an ornamental garden had started.

Karta/map Regionarkivet (PDM)

vid i stort sett alla landerier och nämner några som särskilt utmärkte sig. Om Johanneberg hade han dock inget att berätta – vid denna tid var landeriet nyligen anlagt och någon trädgård fanns knappast. Han skriver att det:

> *”finnes [trädgårdar] omkring eller invid tomtstäderna […] trädgårdar även finnas vid de övrige större och mindre egendomarna, inrättade efter utrymmet därtill, så att neppeligen någon gives som icke är försedd med en liten hage för träd eller jordfrukter. Varförutan ägarena till förstnämnde egendomar gjort planteringar omkring och inom sina ägor av varjehanda vilda trädsorter, vilka med tiden lova en bättre utsikt till de bergländige trakter av stadens jord, i synnerhet bemälte vågmästares landeri Göteberg, som, känt före den nu vidtagne uppodlingen därå, svarat till sitt namn, men torde framdeles utmärka sig i helt annat förhållande, med fruktbara berg och många 1000de däromkring planterade vilda träd av varjehanda slag.”*

Det äldsta Johanneberg

Landeriet Johanneberg låg nästan längst söderut på stadens landerijord, nära gränsen mot Krokslätts utmarker i Fässbergs socken. De närmsta grannarna var Lisebergs landeri i öster, i söder de små krogarna vid Södra Vägen och stadens galgbacke och i norr Burgårdens landeri.

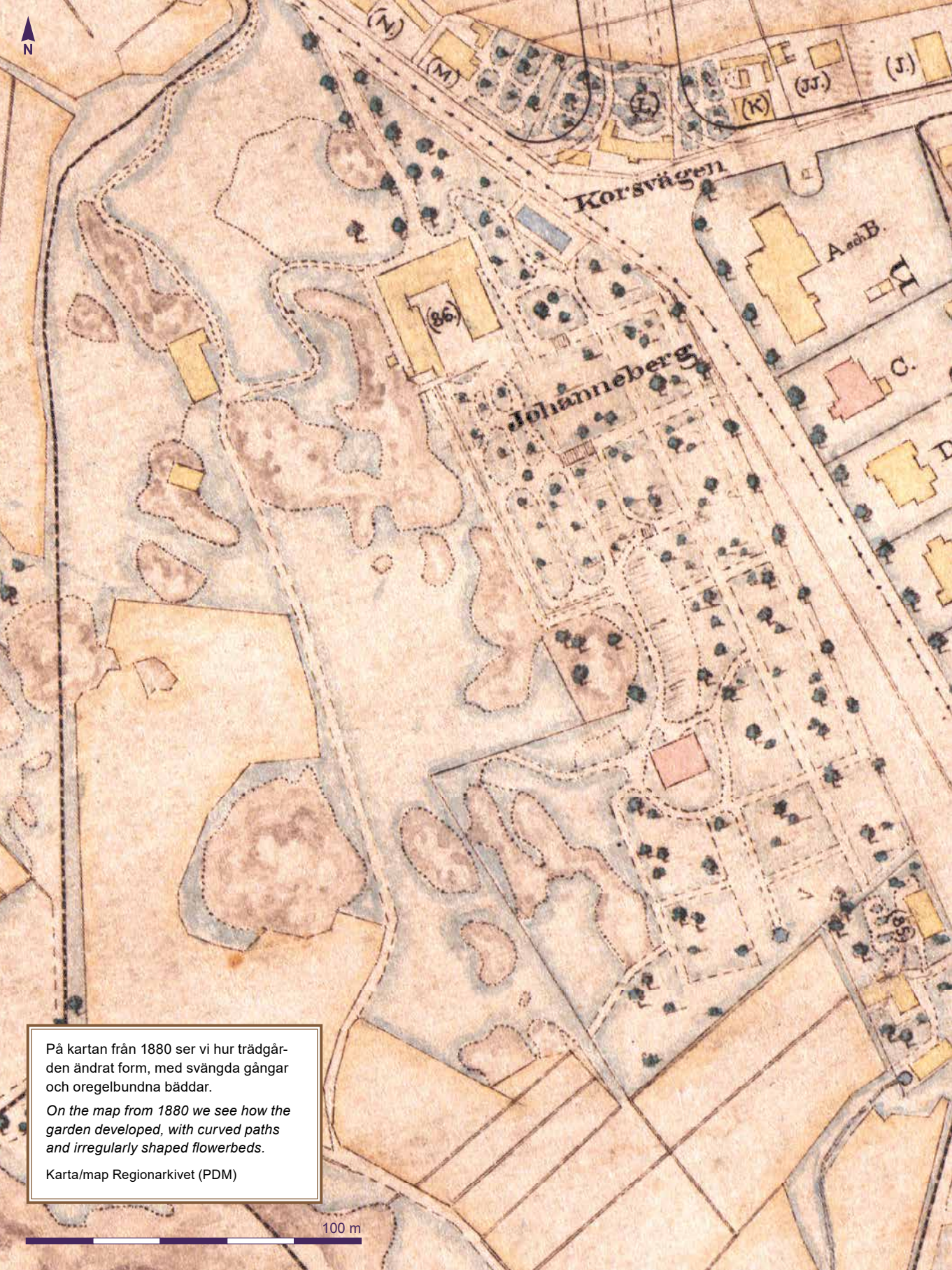
Under 1600-talet och större delen av 1700-talet användes Johannebergs landeri som slåtteräng och kanske för bete om sensommaren och hösten, efter slåttern. Göteborgs invånare producerade fortfarande en del av sin mat och sitt djurfoder själva, liksom nästan alla städer i Skandinavien vid den här tiden. Stadsodling är verkligen inget nytt!

Precis i slutet av 1700-talet började Johanneberg användas som en plats för bostad och/eller rekreation. Kartan från år 1800 visar en vinkelställd byggnad på platsen för de senare landeribyggnaderna och någon trädgård finns inte alls inritad. Karttexten berättar att bagare Norlings änka arrenderade tomten (nr 149 på kartan) och att den innehöll omkring 4,5 hektar ”odlade ägor” samt en del obrukbart berg. Väster därom löpte en fägata som också innehöll betesmark, nr 150 på kartan. Genom denna kunde boskapen ledas ut på bete på Geteberget i söder. Längs med Södra Vägens västra kant syns en markering som kan vara en gärdesgård eller kanske den häck med granplantor som skrädderiåldermannen Georg Printz år 1774 hade åtagit sig att sätta upp. Mot söder var marken avgränsad med en gärdesgård. Det är oklart i vilken utsträckning de första innehavarna verkligen bodde här permanent. Förmodligen gjorde de inte det. Bagar Norlings änka, som för övrigt hette Wilhelmina Winberg, hade hus och gård inne i staden.

Senare under 1800-talet kom landeriets innehavare att bygga ut och bygga om trädgården här. Berg sprängdes bort, mark jämnades ut, terrasser byggdes för att hålla kvar jord i sluttningen ned mot Korsvägen och stora mängder jord och lera forslades hit för att skapa underlag för odlingarna. Men allt det här gjordes inte samtidigt. Vid undersökningen av trädgården kunde vi se flera olika faser, flera olika trädgårdar, präglade av sin tid och sina innehavare. Här berättar vi om två av dem.

Trädgården på 1820-talet

Den äldsta kartan över Johanneberg som visar några detaljer är från 1828. Landeriet innehades då av Levin Jacobsson och hans hustru Fredrica Jonas. Familjen Jacobsson var inte

På kartan från 1880 ser vi hur trädgården ändrat form, med svängda gångar och oregelbundna bäddar.

On the map from 1880 we see how the garden developed, with curved paths and irregularly shaped flowerbeds.

Karta/map Regionarkivet (PDM)

mantalsskrivna på Johanneberg utan bodde inne i staden, men de tycks ha haft Johanneberg som sommarnöje och lantbruk. Familjen tillhörde den judiska minoriteten i Göteborg. År 1782 hade judar fått tillstånd att bosätta sig i fyra svenska städer: Stockholm, Norrköping, Karlskrona och Göteborg. Redan i slutet av 1700-talet byggdes en synagoga vid Drottninggatan och 1808 flyttades verksamheten till Kyrkogatan 44, där synagogan låg fram till 1800-talets mitt. Den nuvarande synagogan byggdes 1855.

Jämför vi med kartan från år 1800 syns det att en hel del förändringar är gjorda. Till den äldre, vinkelställda, byggnaden har fogats en flygel i öster. Bergspartierna söder om husen har sprängts bort så att trädgården har en rak kant längs med berget och förmodligen en låg mur på samma plats som dagens höga mur nedanför universitetsbiblioteket. Trädgården var indelad i prydliga bäddar, med raka gångar och en trappa i sluttningen ned mot Korsvägen. En nyttoodling med grönsaker ”kållanden” låg längst i sydost, nr 4 på kartan. Nära Korsvägen låg en liten damm och väster om mangårdsbyggnaderna fanns en byggnad vars funktion vi inte får veta något om, men vi kan anta att det är fråga om en ekonomibyggnad.

Resten av landeriets område verkar fortfarande användas till slåtter eller bete. Det kallas ”Ängsmarken”, men det är mycket möjligt att det användes till bete efter slåttern. I bouppteckningen efter Levin Jacobsson 1830 nämns ”2 holländska kor, 2 svenska dito och 1 ung kviga”. Gick de på bete vid Johanneberg?

Kvinnornas trädgård, 1870-talet

Nästa nedslag i Johannebergs trädgårdshistoria är 1870-talet. Då var landeriet bebott av två hushåll, som båda leddes av änkor – Emilie Bressander och hennes dotter Amalia Weinberg med sina fyra barn. Två kvinnliga släktingar bodde här, Bina Sofia respektive Hedda Fredrika Russberg. Handelsbokhållaren B. G. Weinberg bodde här också och han bör vara en släkting till Amalia Weinbergs avlidne make.

Det var gott om tjänstefolk på Johanneberg. Två pigor arbetade här och över dem styrde hushållerskan Maria Björkman. Här fanns en trädgårdsmästare, Carl August Qvarnström, och en trädgårdsdräng. Därutöver fanns tjänstefolk på kortare anställningar.

En karta från 1880 visar oss hur trädgården såg ut då och hur den förändrats sedan den första kartan från 1828. Vi ser hur trädgården hade vuxit, framför allt mot söder och sydväst. Den sträckte sig nu en bra bit upp i det som idag är Eklandagatan. I landeriområdets sydvästra del ser vi ett större sammanhängande område i ljust gult. Det var landeriets åkermark, belägen där Humanisten ligger idag. Området norr därom användes antagligen till höslåtter och kanske bete till de hästar och kor som hölls här – två hästar och fem kor närmare bestämt, plus tio höns.

Som vi ser har det skett en tydlig förändring. 1828 var trädgården indelad med raka

”Uti trädgården på 400 fots avstånd från övriga husen No 3 Orangeribyggnad av holländsk klinkersten, har egna väggar å alla sidor, 51 fot långt, 31 fot brett, 17 fot högt från takspetsen till marken. Täckt med förhydningspapper . Indelat uti 2ne rum med ett blomsterställ i varje, bänkar och murade värmerör samt 2ne fruktrum med 7 st fasta bingar och 1 förstuga. Stenfoten av murad gråsten 5 ½ fot hög i öster och ½ fot i väster. Värde 2 400”

Källa: Brandförsäkringshandling 1861

Sockertången från Johannebergs landeri, troligtvis från 1800-talet, har inskriptionen ED. KLEEFELD.

Sugar tongs from Johanneberg Estate, probably from the 1800s, it has the inscription, ED. KLEEFELD.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

Dockansiktet från landeriets trädgård, troligen förlorat kring sekelskiftet 1900.

The doll's face from the estate garden is probably from the early 1900s.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

former medan trädgården 60 år senare hade mjukare former, med svängda gångar och oregelbundna bäddar. Det var egentligen bara i området närmast huvudbyggnaden som de strama formerna behållits. En mängd träd och buskar syns på kartan och vi får en känsla av en grön och lummig plats. De mjuka fria formerna var inspirerade av engelsk trädgårdskonst. Vem var det som drev på förändringen? Kom idéerna från änkefruarna eller från trädgårdsmästaren, eller var det ett samarbete? Vi vet inte.

I den södra delen ser vi en byggnad inne bland odlingsbäddarna. Det var ett orangeri eller ett växthus, som gjorde det möjligt att odla ömtåliga växter. Idag är det helt borta, men det bör ha legat ungefär där Eklandagatan börjar idag. I en brandförsäkringshandling från 1861 får vi veta att det hade två rum för blommor. Dessa kunde hållas varma med en eldstad och ”murade värmerör”, som höll temperaturen över fryspunkten vintertid. Därtill fanns två fruktrum med bingar för vinterförvaring av äpplen och annan frukt. Matproduktion var fortfarande en viktig funktion för trädgården. Metoderna för att odla frukt och grönsaker hade utvecklats kraftigt under 1800-talet och det avspeglas på Johanneberg. Emilie Bressanders bouppteckning från 1878 förtecknar bland annat ”19 drivbänksfönster”. När glas blev enklare och billigare att framställa så började det alltmer användas i trädgårdsodlingen. Varmbänkar (med hästgödsel, som här säkert fanns gott om) och kallbänkar användes för att driva fram tidiga primörer, som blev en statusrätt på överklassens matbord och professionella trädgårdsmästare gjorde detta till en stor konst. I en tid när det inte gick att köpa färska grönsaker i matbutiken året om, var späda rädisor och morötter, sallad, sparris och rabarber tidigt om våren en lyx!

Bouppteckningen är överhuvudtaget detaljrik och ger oss en fantastisk bild av de mängder med föremål som krävdes för att hålla ett förmöget borgerligt hushåll igång under 1800-talets senare del. Här förtecknas bland annat en hel del föremål som hade med trädgården och dess skötsel att göra. Trädgårdskorgar, gödselkärror, en skottkärra, skyfflar, spadar och krattor vittnar om arbetet. ”Div växter och krukor” redovisas bara som en klumpsumma – så synd att vi inte vet vilka växter det rörde sig om! Om trädgården som en plats för vila, njutning, lek och umgänge vittnar trädgårdssoffor med dito bord och gungbräden med bockar, liksom den lilla sockertången.

De här trädgårdarna som vi kan se på samtida kartor och i andra källor har vi alltså undersökt arkeologiskt inför bygget av Västlänken. I nästa artikel berättar Mattias Öbrink om de omfattande arbeten som gjordes för att skapa dem och hur mycket som förändrades bara inom ett sekel.

På bildens syns rottrådar, gåsört, trampört, starr och skräppa. De är olika typer av ogräs och växter som trivs bra på ängar och betesmarker.

The picture shows rootlets of silverweed, knotgrass, sedge and dock. They are different types of weeds and plants that thrive in meadow and pasture environments.

Foto/photo: Maria Paring, Arkeologerna (CC-BY) ▲

Brandlilja/Fire lily (Lilium bulbiferum var.bulbiferum)

Wikmedia, Uoaei1 (CC-BY SA) ▼

Mikroskopiska fröer – vad växte i trädgården?

Maria Paring

När en historisk trädgård undersöks arkeologiskt så är fynd av fröer värdefullt. De kan berätta om vad som växt på platsen. Jordprover samlas in från rester efter odlingsbäddar i marken. Proverna vattensållas inför en makroskopisk analys. Vad är då makroskopisk analys? Jo, vid analysen tittar vi främst efter makrofossil, det vill säga rester efter organiskt material som fröer, nötter och växter som har bevarats i jorden och som kan säga något om vad som vuxit på platsen.

Våra analyser är inte helt klara ännu men fröer efter några trädgårdsväxter har konstaterats. I den äldsta delen av landeriträdgården, på övre terrassen, hittades fröer från liljor. Fröerna kom i två rännor bredvid varandra. Fyndet antyder att framsidan av trädgården även var dekorativ under tidigt 1800-tal. På övre terrassen hittades också bärfröer, men de förekommer på många platser varför de också kan ha växt vilt runt omkring trädgården.

Fröer från liljor är svåra att skilja åt, men de vanligaste är brandlilja och krollilja. Båda är odlade, men kan förekomma förvildade. Troligtvis introducerades de i Sverige under tidigt 1600-tal.

Blyplomben från sent 1700- eller tidigt 1800-tal, fram- och baksida.

Lead seals from the late 1700s or early 1800s, front and back sides.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▲

Mortel i täljsten. På undersidan syns vad som troligtvis är ett bomärke. Bomärken användes bland annat som juridiskt bindande signaturer eller för att märka upp personliga tillhörigheter.

Mortar made of soapstone. A sign that was probably the owner's mark can be seen underneath. Owner's marks were used, for example, as legally binding signatures or to mark personal belongings.

Foto/photo: Maria Paring, Arkeologerna (CC-BY) ▲

Fynden på Johanneberg

föremål från de historiska trädgårdarna

Karolina Müller

De föremål som tagits tillvara vid undersökningen av landeriträdgården speglar olika aktiviteter. Inte sällan vittnar de om olika hushållsbestyr. Några av de vanligaste fynden är skärvor efter sönderslagna fat och skålar i keramik. Ett föremål som intresserade oss särskilt var en blyplomb. Blyplomber har bland annat använts för att försegla tygbalar, mindre tygpåsar (som kunde innehålla till exempel te, socker eller mjöl) eller för att fästa ihop större balar av vegetabiliskt material så som hampa- och linväxter. Blyplomberna gav unik information om bland annat inspektörens namn, namnet på hamnen som varan exporterades ifrån eller initialerna på producenten, samt kvalitén på varan.

Blyplomben på Johanneberg är troligtvis från sent 1700- eller tidigt 1800-tal och den har suttit på en större bal linväxter. På ena sidan har den en baltisk korsköld med markeringar av små kulor vid sidorna om korset, fem upptill till höger och fem upptill till vänster. Antalet kulor tror man anger exporthamn. Koden är i dagsläget inte helt löst, men exporthamnen bör vara någon av hamnstäderna St Petersburg, Kronstadt, Narva, Riga, Libau, Memel, Konigsberg, Pilau, Pernau, Revel eller Tilsit. På andra sidan har blyplomben initialerna W.L.T och märkningen 12K. Den senare visar att linväxterna var av hög kvalité och kunde användas för att producera lintråd och tyg.

Dessertvinsglas, det gröna är troligen ett sherryglas från 1800-talet.

Dessert wine glasses, the green one is probably a sherry glass from the 1800s.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▲

Skärvor i stengods av Westerwaldtyp.

Sherds of Westervald stoneware.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▲

Kinesiskt porslin från 1700-talet infört till Göteborg av Ostindiska kompaniet.

Chinese porcelain from the 1700s was imported to Gothenburg by the East India Company.

Foto/photo: Arkeologerna och/and Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ◀ ▲ ▼

Kritpipor för tobaksrökning började tillverkas i Europa under slutet av 1500-talet. Kritpipornas utformning har förändrats över tid vilket kan vara arkeologen till hjälp vid datering.

Tobacco clay pipes were produced in Europe from the end of the 1500s. The shape of the clay pipes has changed over time which can help archaeologists with dating.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▲

Johannebergs trädgårdar
arkeologi i flera nivåer

Mattias Öbrink

ATT GÖRA EN arkeologisk undersökning av en trädgård är inte så lätt, eftersom trädgården ständigt grävs om och förändras. Men på Johannebergs landeri har man flera gånger fyllt på tjocka utfyllnadslager som täckt över de äldre trädgårdarna. Med hjälp av olika kartor har vi på arkeologisk väg kunnat urskilja flera lager av trädgårdar och kan visa hur platsen förändrades under 1800-talet.

AN ARCHAEOLOGICAL ***excavation of a garden is not so easy, because the garden is constantly being re-dug and changed. However, alterations to the garden at Johanneberg Estate frequently included the application of thick landscaping layers, which covered over the older gardens. Using different maps and archaeology, we have been able to distinguish several generations of garden and can show how they changed during the 1800s.***

(Johanneberg Gardens – Several levels of archaeology)

Att undersöka en trädgård

Hur gräver man ut en trädgård? Vad finns egentligen kvar i marken av äldre trädgårdar? Ett problem när vi arkeologer ska undersöka en trädgård är att jorden ständigt grävs om. Det gör att föremål och spår av de växter som odlades ligger omrörda i jorden från hela den tid då trädgården brukades. Självklart kan mer påtagliga lämningar som murar och stenlagda ytor finnas kvar. Ibland kan även äldre odlingslager ha bevarats under anlagda gångar eller i utfyllda svackor, och det kan finnas diken och gropar kvar där träd och buskar planterades.

Historiska kartor kan hjälpa oss att förstå vad som kan finnas i jorden. Inför undersökningen av Johannebergs landeri studerade vi äldre kartor över trädgården. Det var ett sätt att se vilka gångar, murar och odlingsytor vi skulle

Under tjocka lager av lera fanns en trädgård från tidigt 1800-tal kvar. Den hade odlingsbäddar med brun jord och gångar med gul sand. Leran lades dit när terrassmurarna byggdes.

Under thick clay layers was a garden from the early 1800s. It had planting beds with brown soil and paths of yellow sand. The clay was laid down when the terrace wall was built.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

leta efter. Kartorna är ganska detaljerade men de visar en platt tvådimensionell bild av trädgården. Höjdskillnader kan bara anas indirekt genom trappor och inritade murar. Det som inte syntes på kartorna var hur mycket terrängen hade förändrats genom olika terrassmurar och tjocka utfyllnadslager. Därför kom detta som en stor överraskning när vi undersökte platsen. Detta ger en spännande insikt i hur en trädgård kan förändras under bara drygt 100 års tid. Samtidigt hjälper det oss som arkeologer eftersom nya trädgårdar anlades bokstavligen över de äldre. Det innebär att mycket av den äldre odlingsjorden och gångarna slutade brukas när en ny trädgård anlades. Detta gör det lättare att hitta och studera detaljer i de enskilda trädgårdarna. Men vi tar det från början.

Bärodling i en sluttning

Marken där landeriets trädgård ligger sluttar naturligt mot öster. Sluttningen hade redan från början en övre och en nedre del som var flackare och de skildes åt av ett brantare parti. Även väster om landeriets trädgård fanns en brantare sluttning upp mot den plats där universitetsbiblioteket ligger idag. Delvis låg berget ytligt i de brantare delarna.

I denna sluttning anlades den äldsta trädgården. Den var ingen prydnadsträdgård utan en odling som hörde till landeriet. I jorden fanns frön av hallon. Kanske var det bär som odlades? Vi vet inte hur gammal trädgården var men den fanns troligen runt år 1800.

En prydnadsträdgård anläggs

I början av 1800-talet byggdes trädgården om. Den övre delen gjordes om till en prydnadsträdgård som var regelbundet uppbyggd kring flera nordsydliga och östvästliga gångar. I mitten fanns en större öppen yta, en rundel. Troligen byggdes en terrassmur som avgränsade trädgården mot berget i väster redan här. I den brantare delen av slänten ned mot den nedre delen av trädgården byggdes flera mindre trappor. Även i den nedre trädgården anlades gångar och odlingsbäddar.

Trädgården fanns kvar under flera decennier och med tiden gjordes olika mindre ändringar av exempelvis hur gångarna gick.

Detta var den trädgård som fanns på 1820-talet och då innehades av familjen Jacobsson.

Terrasserad trädgård med murar

Betydligt större förändringar av trädgården gjordes mot mitten av 1800-talet. Kortfattat kan ändringarna beskrivas som att trädgården gjordes mer trappformad. Där slänten var som brantast byggdes två terrassmurar av stora stenblock. Mellan dem fanns en mindre terrass. Därefter fylldes lera på så att den övre delen av trädgården blev en plan terrass. Den nedre delen av trädgården gjordes i stället planare genom att berg sprängdes bort. Även i den övre delen av trädgården sprängdes berg bort så trädgården blev större. Mellan den övre och nedre delen av trädgården byggdes en lång trappa.

Vid den arkeologiska undersökningen fanns få gångar bevarade i den övre delen av trädgården. Lämningar fanns av en nordsydlig och en östvästlig gång som möttes i mitten av den övre trädgården. På de kartor som finns över trädgården syns att de andra gångarna och odlingsytorna var friare utformade än i den äldre trädgården.

Den här trädgården fanns en lång tid, kanske 40–50 år, och förändrades under de decennier den fanns. Grundstrukturen behölls men med tiden flyttades några gångar och nya murar och odlingsbäddar anlades. På 1870-talet innehades trädgården av Emilie Bressander och Amalia Weinberg.

De två terrassmurarna med en mellanliggande mindre terrass som byggdes där slänten var brantast.

The two terrace walls with a smaller terrace between were built where the slope was steepest.

Foto/photo: Mattias Öbrink, Arkeologerna (CC-BY)

Terrasserad trädgård med slänt

En sista större förändring av trädgården gjordes. Terrassmurarna täcktes av en jordfylld slänt och samtidigt höjdes den övre delen av trädgården ytterligare. Vi vet inte exakt när detta skedde, men på en karta från 1891 verkar slänten finnas. Detta var den form som fanns kvar tills bygget av Västlänken började. Innan dess hann den både vara handelsträdgård, park och platsen för Barnens paradis vid Jubileumsutställningen 1923. Utställningen hölls för att fira Göteborgs 300-årsjubileum, men blev två år försenat, och Barnens paradis innehöll nöjen för barn med gungor djurhagar och till och med en restaurang.

Vy över Korsvägen med Johannebergs landeri till vänster i början av 1930-talet. Här syns slänten som anlades över terrassmurarna. En del av den nedre trädgården försvann när Södra vägen breddades.

A view over Korsvägen with Johanneberg Estate to the left, from the beginning of the 1930s. It shows the slope which was laid over the terrace walls. The bottom part of the garden disappeared when Södra vägen was widened.

Äkta fotografi. A/B Göteborgs konstfoto. Göteborgs stadsmuseum (PDM) ▼

En stenlagd trädgårdsgång rensas fram i den övre delen av Johannebergs trädgård.

A paved garden path exposed in the upper part of Johanneberg's garden.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▶

Barnens paradis

Jubileumsutställningen 1923

Nora Hansson

Johannebergs landeripark var centrum för barnunderhållningen vid Jubileumsutställningen i Göteborg 1923, nämligen nöjesfältet Barnens paradis. Det finns fotografier och ritningar i arkiven som visar hur attraktionerna var arrangerade. Landeriparken var utsmyckad med bland annat en överdimensionerad svamp, flaska och paraply. Besökarna kunde roa sig med ponnyridning, lyssna på sagor, åka karusell och gunga i ett par enorma galoscher. I parken fanns även ett posthus där barnens egen tidning – Paradisposten – delades ut under utställningssommaren.

Godsaker erbjöds, som våfflor eller pepparkakor, vid Hans och Gretas pepparkakshus. I Äppleboda värdshus serverades frukost och lunch i barnportioner till billig penning. Barnen kunde besöka Kinesiska muren och hälsa på importerade alligatorbebisar från Florida. En av dessa alligatorer var Smilet som levde fram till 1987. Smilet och hennes syskon importerades via postorder från en alligatorfarm i Florida och kunde beskådas i en liten bassäng i parken. Smilet var den enda som överlevde spektaklet vid utställningen och flyttade 1924 in på Göteborgs stadsmuseums lokaler i Ostindiska huset. Ett år efter jubileumsutställningen, 1924, flyttade Barnens paradis in på Liseberg. Därmed kom Göteborg att få ett permanent nöjesfält.

Plaskdamm där alligatorerna visades upp.

The splash pool where the alligators were exhibited.

Foto/photo: Anders Karnell.
Göteborgs stadsmuseum (PDM) ►

Ponnyridning framför Kinesiska muren och Posthuset med fjäderpenna på taket.

Pony riding in front of the Chinese wall and the post house with a fountain pen on the roof.

Foto/photo: Anders Karnell.
Göteborgs stadsmuseum (PDM)
▼ ►

Besökare vid barnens paradis vid en fontän framför galoschgungan.

Visitors to the children's paradise by a fountain in front of the galosh-swing.

Foto/photo: Anders Karnell.
Göteborgs stadsmuseum (PDM)
◄

Stoppsvamp där barnen kunde få sina kläder lagade.

Darning mushroom where children could get their clothes mended.

Foto/photo: Anders Karnell.
Göteborgs stadsmuseum (PDM) ►

Murarna i landeriets slänt schaktades fram med maskin och skyffel. Murstenarna har samlats in för att möjliggöra en återuppbyggnad av muren om så beslutas i framtiden.

The walls in the slope of the estate were exposed by machine and shovel. Stones from the wall were saved to make a re-construction possible in the future.

Foto/photo: Carina Bramstång Plura, Arkeologerna (CC-BY)

Plommon, portlak och potatis
om en malmgård på Södermalm

Ann-Mari Hållans Stenholm och Karin Lindeblad

STADSODLING är ingen ny företeelse. Tvärtom – de äldre stadskärnorna var betydligt grönare än dagens stadsmiljöer. Genom nya arkeologiska metoder och analyser har städernas gröna rum lyfts fram och studerats alltmer de senaste årtiondena. Den nya forskningen visar att trädgårdsodlingar var en självklar del av stadsbornas livsmiljö, både under medeltiden och 1600- och 1700-talen. Stadsborna var självförsörjande på livsmedel i högre grad än vad som tidigare antagits.

URBAN CULTIVATION *is not a new phenomenon – The older city centres were significantly greener than today's city environments. Through new archaeological methods and analysis the city's green areas have been highlighted and studied more and more in recent years. New research shows that garden cultivation was a common part of the city resident's living environment, both during the medieval period, 1600s and 1700s. The residents were self sufficient with food to a greater degree than previously thought.*

(Plums, Purslane and Potatoes – A farmland estate in Södermalm)

Redan på 1400-talet nämner det skriftliga källmaterialet trädgårdar, örtagårdar och kålgårdar i Stockholm. Malmgårdar, som var trädgårdsanläggningar med herrgårdsliknande bostäder i sten eller trä, omtalas först i mitten av 1500-talet.

På 1700-talet fanns det ett hundratal malmgårdar i huvudstaden, flest på Södermalm. De ägdes av förmögna borgare eller adelsmän. Många av dem bodde på annat håll och använde malmgårdarna som sommarnöje. De stora trädgårdarna var arbetskrävande och enligt en mantalslängd från 1670-talet fanns det då inte mindre än 50 trädgårdsmästare på Södermalm.

Rosendal på Södermalm

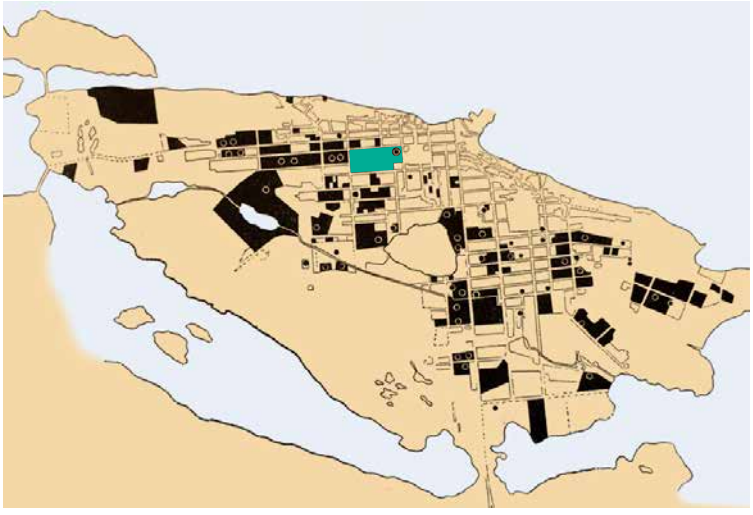
I höstas fick vi möjlighet att undersöka lämningar efter en av dessa trädgårdsanläggningar i kvarteret Rosendal. Kvarteret var från början mycket stort och sträckte sig från Maria Magdalena kyrka i öster och vidare bort till Timmermansgatan i väster. Det ligger i ett flackt parti av Södermalm, som var väl lämpat för odling, i skydd av bergknallar och branta sluttningar.

Den äldsta kartan över kvarteret är från år 1679. Då var i stort sett alla tomter i kvarteret malmgårdar och trädgårdar, ägda av högreståndspersoner, som grevinnan Sofie Maria de la Gardie och kommersrådet Willhelm Drakenhielm.

Det område som vi undersökte berörde delar av två tomter i kvarterets sydvästra hörn. År 1679 ägdes hörntomten av kyrkoherde Christoffer Bezelius, präst i Tyska kyrkan i Gamla stan och en Humbert Hansson från Danzig. Undersökningen berörde i huvudsak hörntomten, som kyrkoherden ägde.

Barockträdgård med räta vinklar

Den äldsta trädgårdsanläggningen i utgrävningsområdet anlades redan under 1600-talets första hälft. Vi har ännu inte hittat några

Karta över Södermalm med Holms tomtbok från 1670-talet som underlag. Trädgårdsanläggningar är markerade med svarta fält. Cirklar och punkter markerar de kvarter där det bodde trädgårdsmästare. Rosendal är grönmarkerat.

Map over Södermalm with Holm's plot register from the 1670s as an underlay. Gardening areas are marked in black. The quarter where the head gardener lived is marked with points. Rosendal is marked in green.

Efter Åke Meyerson, Befolkningen på Södermalm år 1676. I Samfundet Sankt Eriks årsbok 1943 (CC-BY)

Frö från palsternacka, *Pastinaca sativa*.

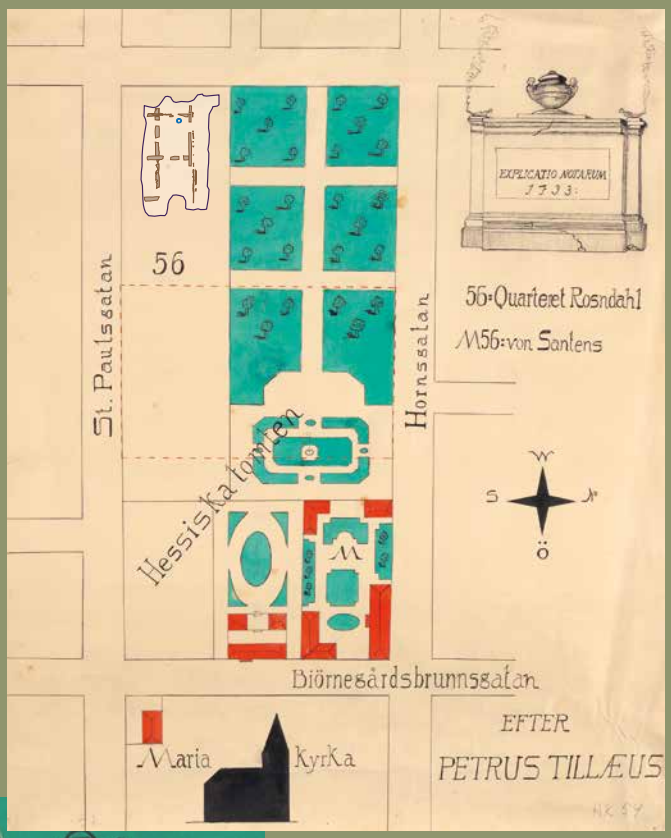
Seeds from parsnips, Pastinaca sativa.

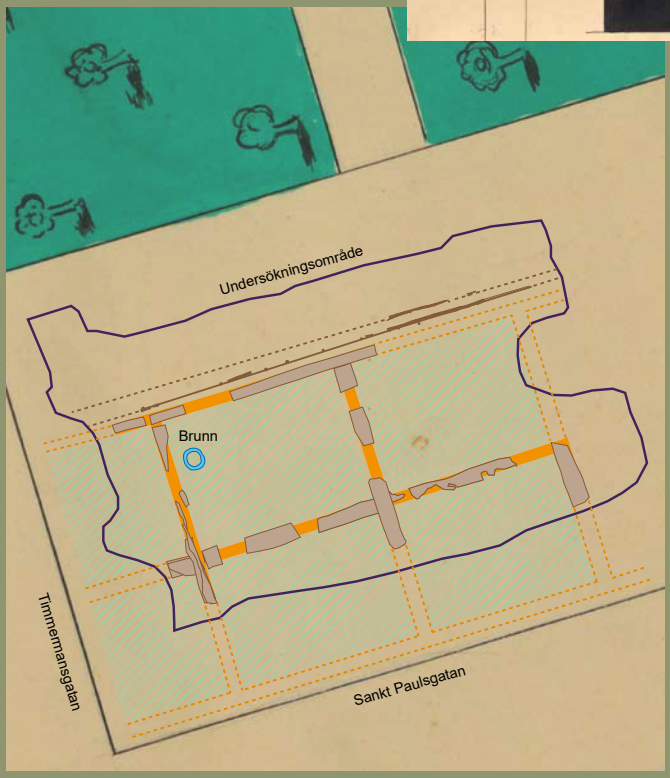
Foto/photo: Jens Heimdahl, Arkeologerna (CC-BY) ◀

Karta över kvarteret Rosendal från år 1733 med vårt utgrävningsområde i kvarterets sydvästra hörn. På kartan har den så kallade Dauerska malmgården, från slutet av 1600-talet, ritats ut med byggnader och trädgårdsanläggningar. En av malmgårdens mer kända invånare var Carl Michael Bellman.

Map over the Rosendal quarter from 1733, with our excavation area in the quarter's south west corner. The map shows the so called 'Dauerska malmgården' (Dauerska city farm), from the end of the 1600s it was drawn with buildings and garden features. One of the city farm's best known residents was Carl Michael Bellman.

Karta Stockholms stadsarkiv. Grafik/graphics: Henrik Pihl, Arkeologerna (CC-BY) ▶

Odlingskvarter
Undersökta tomtgränser
Rekonstruerade tomtgränder
Undersökta trädgårdsgångar
Rekonstruerade trädgårdsgångar

Gångvägar, odlingskvarter, brunn och tomtgränser i den äldsta trädgården från första halvan av 1600-talet.

Pathways, cultivation areas, a well and plot boundaries in the oldest garden from the first half of the 1600s.

Karta Stockholms stadsarkiv. Grafik/graphics: Henrik Pihl, Arkeologerna (CC-BY) ◀

uppgifter om vem som ägde trädgården så tidigt och om det också fanns byggnader på tomten.

När den drygt 2 000 kvadratmeter stora trädgården anlades, planades först markytan ut och omgavs sedan med ett rejält plank i trä. Trädgården delades in i minst sex rektangulära odlingskvarter. Runt kvarteren anlades gruslagda trädgårdsgångar. De gav trädgården en övergripande form. Gångarna styrde också människors rörelse i anläggningen och skapade siktlinjer.

Vid undersökningen påträffades även en djup, stensatt brunn, som troligen grävdes redan på 1600-talet. God tillgång till vatten var en förutsättning för växtligheten i den stora anläggningen.

I ett parti intill tomtgränsen i norr var trädgårdslämningarna särskilt välbevarade. Här kunde vi se att det har funnits en längsgående odlingsbädd i ett utmärkt söderläge intill träplanket. Bädden har varit cirka 1,2 meter bred, vilket motsvarar ungefär 2 alnar. Längs med odlingsbädden fanns en lika bred trädgårdsgång, belagd med rödgult grus. På andra sidan gången fanns ett inhägnat odlingskvarter med långsmala odlingsbäddar. Även de bäddarna var ungefär lika breda som gångvägen och bädden vid planket.

De kraftiga stolparna från den äldsta trädgårdens plank sågades i tunna skivor och har lämnats in för dendrokronologisk datering.

The substantial posts from the oldest garden fence were sawn into slices and sent for dendrochronological dating.

Foto/photo: Karin Lindeblad, Arkeologerna (CC-BY) ▲

Trädgårdsanläggningen var alltså anlagd enligt en symmetrisk plan, med en gestaltning som var både praktisk och inspirerad av barockens stilideal. Trädgårdens storlek tyder på att där inte bara odlades för husbehov, utan även för försäljning.

I odlingsbäddarnas välgödslade jord fanns ett ovanligt välbevarat växtmaterial, med bevarade fröer, bärkärnor och kvistar. Analyser av jordprover visar att växterna har odlats för olika ändamål. I proverna identifierades rester efter såväl köksväxter och kryddväxter som medicinalväxter, med kål, portlak, lök, mejram, vinruta, opievallmo, akleja, fläder och mycket annat. Från andra delar av trädgården identifierades även spår efter träd och bärbuskar, bland annat plommon, äpple och svarta vinbär.

Ett lite speciellt fynd, från en av bäddarna, var ett prov med stora mängder fröer från trädgårdsnejlika. Växten var under perioden en symbol för Jesus som barn och har troligen framför allt odlats som prydnadsväxt.

Annika Nordström och Ann-Mari Hållans Stenholm rensar fram odlingsbäddar på ömse sidor om en gångväg i den äldsta trädgårdsanläggningen. Gångvägen syns som ett rödgult stråk mellan de båda arkeologerna.

Annika Nordström and Ann-Mari Hållans Stenholm expose cultivation beds on both sides of a path in the oldest garden phase. The path looks like a reddish yellow line visible between the two archaeologists.

Foto/photo: Amanda Jeppson, Arkeologerna (CC-BY) ◀

Kyrkoherdens vita trädgård

Kyrkoherden Christoffer Bezelius ägde alltså tomten år 1679. Dessutom hade han en fastighet på Västerlånggatan i Gamla stan, som var familjens permanentbostad. I arkivmaterial från år 1659 anges att kyrkoherden även ägde en träbyggnad på Södermalm, troligen i kvarteret Rosendal.

Kyrkoherden, hans fru Barbara och deras två döttrar vistades sannolikt i sin malmgård under sommarhalvåret, för att komma bort från den trånga och tätbefolkade miljön i Gamla stan.

Vi påträffade inga spår efter byggnader från perioden. Däremot fanns lämningar efter stora delar av familjens trädgård bevarade. Trädgården planerades delvis om, med en ny placering av trädgårdsgångarna och en helt ny gestaltning av ett odlingskvarter.

Det nyanlagda odlingskvarteret var knappt 200 kvadratmeter stort och omgavs med trädgårdsgångar, som var belagda med rödbrunt grus. I kvarteret lades ett tjockt, gråvitt lager av fin sand ut. I det ljusa lagret grävdes sedan sex långsmala parallella odlingsbäddar. Den fina, ljusa sanden måste ha varit en vacker kontrast till grönskan.

I 1600- och 1700-talets parkanläggningar var det vanligt att olika material, exempelvis tegelkross, glasskärvor eller sand, lades ut i så kallade broderiparterrer, som en konstrast till de slingrande planteringarna. Troligen har trädgårdsmästaren inspirerats av denna typ av anläggningar.

Analysen av frömaterialet från bäddarna visar att det bland annat har odlats spikklubba, opievallmo och oregano här, en blandning av växter som använts i både matlagning och som medicin.

Tobaksodling och småindustrier

Kring sekelskiftet 1700 slogs de tidigare två tomterna ihop och köptes av bryggaren Lars Siverts. Så småningom byggdes flera hus längs med Timmermansgatan och vidare i vinkel in över de äldre trädgårdarna.

Trädgårdens yta minskade därmed väsentligt. På den del som fortfarande användes för odling lades ny matjord ut. Analyser av det nya odlingslagret visar att bryggarfamiljen odlade tobak för avsalu. Från skriftliga källor känner vi till att tobaksodlingarna oftast sköttes av kvinnor och barn och att de var en viktig binäring för hushållen.

I odlingslager från samma tid fanns även fröer från köksväxter som lök, palsternacka och potatis. Familjen odlade alltså inte bara tobak utan också grönsaker till det egna hushållet.

Från 1700-talets mitt och framåt minskades trädgårdens yta successivt i takt med att nya byggnader uppfördes. Utvecklingen fortsatte på 1800-talet när ett garveri och snickeri byggdes på tomten. Dessa byggnader revs sedan på 1930-talet när Högre läroanstalten för kvinnor, nuvarande Södermalmsskolan, uppfördes.

Nu ska den asfalterade skolgården göras om till en park. Cirkeln sluts och hörntomten i kvarteret Rosendal blir återigen en grönskande del av staden.

Inför utgrävningen gjordes en inventering av växtligheten på platsen. I området identifierades bland annat medicinalväxten spikklubba (*Datura stramonium)*, som också fanns i jordprover från 1600-talet. Troligen har de äldre fröerna aktiverats när jordmassorna grävdes om vid den arkeologiska förundersökningen året innan.

A survey of plant species present on the excavation area was carried out before archaeological work began. The medicinal plant called Jimson weed or Thorn-apple was identified during the survey, it was subsequently found in soil samples from the 1600s. The older seeds were probably activated when the soil was dug up during archaeological evaluation work the year before.

Foto/photo: Karin Lindeblad, Arkeologerna (CC-BY) ▲

Den gråvita sanden med långsmala odlingsbäddar rensas fram. En av gångvägarna syns till höger i bild.

The greyish white sand with long narrow cultivation beds. One of the paths is visible on the right of the picture.

Foto/photo: Karin Lindeblad, Arkeologerna (CC-BY) ◀

På 1700-talet odlade bryggarfamiljen Siverts tobak på tomten, både rosablommande virginiatobak (*Nicotiana tabacum*) och gulblommande bondtobak (*Nicotiana rustica*).

In the 18th century the Siverts, a brewery owning family, grew tobacco on the plot, including both pink-flowering Virginia (Nicotiana tabacum) and yellow-flowering tobacco (Nicotiana rustica).

Foto/photo: Karin Lindeblad, Arkeologerna (CC-BY) ▲

Läs mer om utgrävningen i vår blogg **Ölbryggning och odling i Rosendal** på Arkeologerna.com

Tips för vidare läsning

Ahrland, Å. 2019. Fields, Meadows and Gardens – an Integral Part of the City. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 16.

Bengtsson, Lars. 2007. Palats eller kåkar. Malmgårdar i Stockholm under 1700-talet. Blick – Stockholm då och nu. Stockholms stadsmuseum 4.

Lindeblad, K. & Nordström, A. 2014. Trädgårdsarkeologi i medeltida och tidigmoderna städer. Källor till trädgårdsodlingens historia: tre tvärvetenskapliga seminarier 2010 - 2012 arrangerade av Nordiskt Nätverk för Trädgårdens Arkeologi och Arkeobotanik (NTAA). SLU Alnarp.

Nyström, M. 1987. Dauerska malmgården och släkten Bellman. Bebyggelse och ägare från 1640-talet till 1800. Söder 700 år. Sankt Eriks årsbok 1987.

Hörnet Sankt Paulsgatan och Timmermansgatan år 1912.

The corner of Sankt Pauls street and Timmermans street in 1912.

Foto/photo: Oscar Heimer, Stockholms stadsmuseum (PDM) ◀

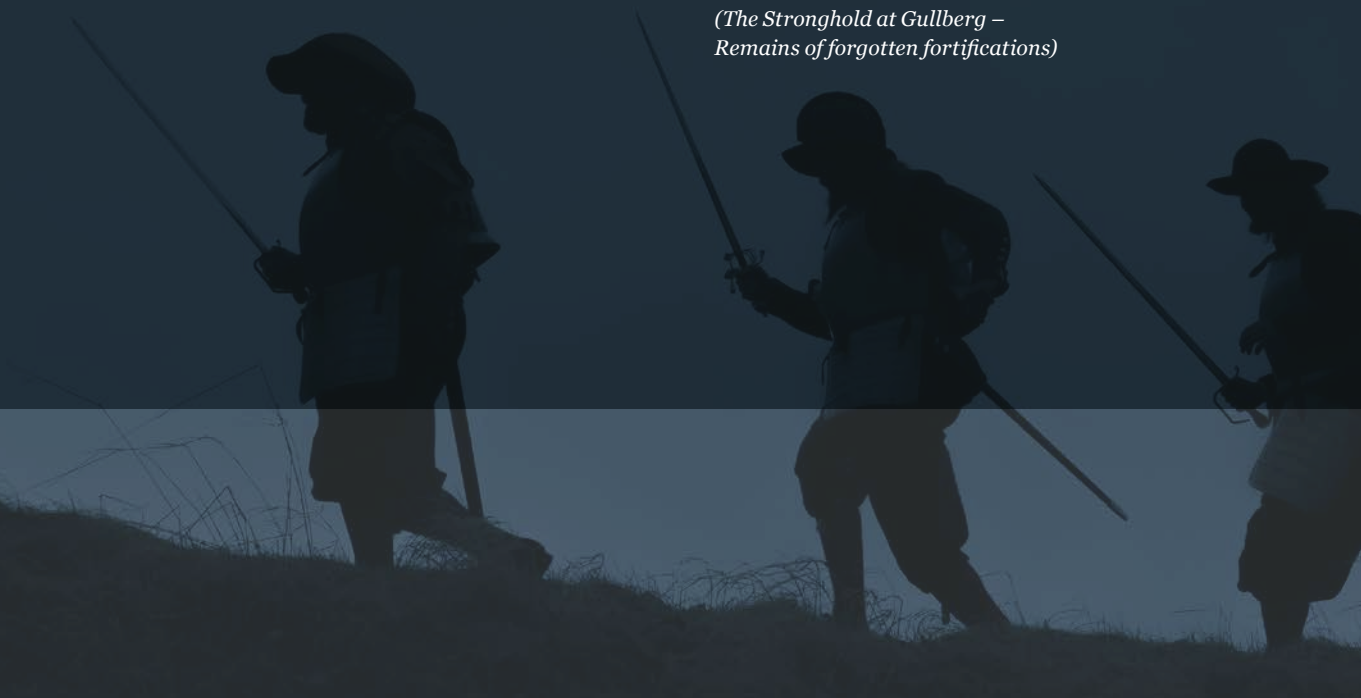
Gullbergs fäste
rester av ett bortglömt försvar

Anders Altner, Anders Kjellin och Ester Nannmark

DEN NYA JÄRNVÄGEN ska gå i en tunnel i Gullberget under skansen Lejonet. Men skansen är inte den enda befästning som stått på bergshöjden. Flera generationer fästen har funnits på Gullberget sedan 1300-talet. Därför har Arkeologerna grävt i Västlänkens tunnelmynningar på bergets slänter och funnit bland annat ett tornrum, en portingång till fästet, rester efter hus, murar och jordvallar dolda under marken.

THE NEW RAILWAY *will go in a tunnel at Gullberget underneath Skansen Lejonet (The lion fort). However, the fort is not the only fortification to have stood on the rock outcrop. Several generations of fortifications have stood on Gullberget since the 1300s. Due to this, the archaeologists have excavated in the areas that would be disturbed by the tunnel. These excavations on the slopes of the rock uncovered amongst other things a tower room, an entrance gateway into the stronghold, remains of houses, plus stone and earth walls hidden under the ground.*

(The Stronghold at Gullberg – Remains of forgotten fortifications)

Gullbergs sista strider

Den danska kungen Kristian IV:s styrkor med tyska legosoldater anföll Gullbergs fästning en sen natt i januari år 1612. De danska styrkorna var överlägset fler än de soldater som befann sig på fästningen. Danskarna anföll fästet fem gånger, men soldaterna och övrigt folk på fästningen lyckades att slå tillbaka varje anfall. De svenska styrkorna leddes av kommendant Mårten Krakow, men han skadades svårt under striderna och hans fru Emerentia Pauli tog då befäl över fästningens försvar. Utöver kanoneld och gevärsskott kastade försvararna sten, brinnande lut, tunnor och annat bråte från murarna ner på de anfallande soldaterna. När kanonkulorna till sist tog slut laddade man kanonerna med avbrutna hästskor och andra trasiga järnföremål. Danskarna gav upp efter det femte misslyckandet och stridigheterna avslutades. Efter överenskommelse tog man hand om sina skadade och döda och den danska armén drog sig tillbaka.

Soldater på väg in i strid (iscensatt vid Torpa stenhus).

Soldiers on the way into conflict (staged at Torpa stonehouse).

Foto/photo (s./p. 83/84): Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

Avbildning av belägringen av Älvsborgs slott år 1612. Det kan tänkas att belägringen av Gullbergs fästning gått till på samma sätt.

Depiction of the siege of Älvsborg Castle in 1612. It is conceivable that the siege of Gullberg's fortress took place in the same way.

Riksarkivet, Historiska planscher, Omslag 1520–1904 (PDM) ▶

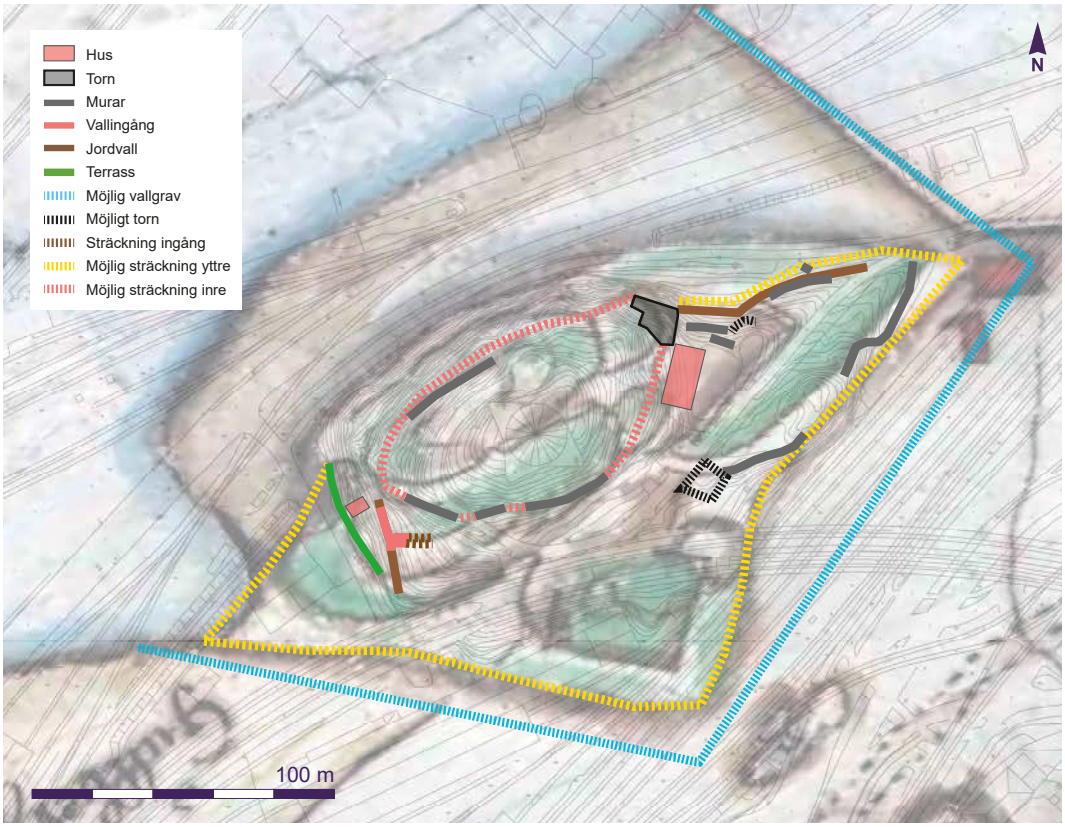
Senare samma år, efter att den danska armén tagit Älvsborgs fästning, red kung Kristian med hela sin arme mot Gullbergs fästning. Denna gång beslutade sig danskarna för att belägra fästningen och man började kort därefter att gräva skyttegravar och bygga kanonvärn. Svenskarna gav nu upp utan att ett skott hade avlossats. De lämnade efter sig 80 kanoner, 70 tunnor krut, 1500 gevär och mat för ett år som danskarna tacksamt tog emot. Fästningen lämnades tillbaka till Sverige efter Älvsborgs lösen, men var då helt förstörd. Det dröjde till år 1643 innan en ny befästning stod på klippan. Gullbergs skans byggdes på toppen av klippan där skansen Lejonet finns idag.

Gullbergs försvar

Gullbergs fäste var som störst under slutet av 1500-talet. Under denna period bestod fästet av tre delar: inre borg, förborg och vallgrav. Den inre borgen låg uppe på klippan där skansen Lejonet står i dag, och förborgen låg på de lägre liggande bergshöjderna mot Gullbergs- eller Mölndalsån, Svingeln och järnvägen. Vallgraven låg utanför förborgen.

Fästningen bestod av ett lappverk av olika typer av försvarskonstruktioner byggda vid olika tillfällen och av olika byggmästare. Att olika byggnadstekniker använts kan ha haft att göra med omgivningens förutsättningar. Det är troligt att man byggt med murad sten där berg fanns i dagen och att man byggt jordvallar mellan bergshöjder där marknivån var lägre.

Försvaret mot söder verkar ha varit kraftigare byggt än det mot älvsidan. Detta kan möjligen förklaras med att majoriteten av arméerna gick till angrepp från landsidan, och att de mest kraftfulla vapnen användes vid strider på land. Ett skepp hade varken plats eller kapacitet att bära de tyngre belägringskanonerna som vanligtvis användes vid strid på land. Det historiska kartmaterialet och de arkeologiska undersökningarna visar att vattnet gått nära ända inpå Gullberget. Den smala lilla landmassan

Bilden visar lämningarna vi funnit efter befästningen på Gullberget och möjlig indelning och utbredning av anläggningen under tidigt 1600-tal. I bakgrunden ligger en karta som bör kunna dateras till innan 1640-talet.

The picture shows the remains we found associated with the fortification on Gullberget and possible layout and extent of the complex during the early 17th century. In the background lies a map that is probably from before the 1640s.

Riksarkivet, Sverige, stads- och fästningsplaner, Göteborg, före 1640, bildid: K0025875_00001 (PDM) ▲

med lerjord som fanns nedanför berget bör ha gjort det näst intill omöjligt att attackera fästet med större manskap och kanoner från älven.

Medeltida fäste med stenmurar och torn

Stenmurarna och tornen har troligen byggts under sent 1400-tal eller tidigt 1500-tal. När militären började använda kraftigare kanoner blev man sannolikt tvungen att överge denna byggnadsteknik då kanonelden helt enkelt krossade stenmurarna.

Huvuddelen av stenmurarna och tornet som hittats på Gullberg verkar ha relativt smala lodräta sidor, så dessa har troligen byggts med den äldre teknik som användes vid byggandet av medeltida fästningar. De byggdes sannolikt innan man var bekant med fördelarna av avledande vinklar som leder bort större delen av kraften i en avfyrad kanonkula. Inte heller

Resterna av tornets källarrum. Centralt i bild är källarrummet och bredvid till vänster är trappan ner till källaren. Nederst och till vänster ses fasadstenar.

At the bottom, and to the left are the facade stones. In the centre of the picture is the cellar room and beside it to the left are the stairs down to the cellar. Remains of the tower's cellar.

Foto/photo: Bengt Westergaard, Arkeologerna (CC-BY) ▲

Trappan ner till källarrummet. Överst till höger skymtas rester av ett välvt tegeltak och nederst i bild delar av källargolvet.

The stairway down to the cellar. To the top right, the remains of a vaulted brick ceiling are just visible. The bottom of the picture shows parts of the cellar floor.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▼

Tolkning av hur Gullbergs fäste såg ut kring år 1600.

Interpretation of what Gullberg's stronghold looked like around the year 1600.

Illustration: Jens Heimdahl, Arkeologerna (CC-BY)

2021

verkar man ha varit bekant med jordvallar som fångar upp kanonkulorna.

I slänten mot älvsidan undersökte vi resterna av ett källarrum. Källarrummet mätte cirka 120 kvadratmeter i plan. Delar av grunden till det murade tornet verkar ha byggts för att jämna ut berget snarare än att faktiskt vara en del av själva tornet. Väggar byggdes i skalmursteknik med tuktade fasadstenar och utrymmet mellan dessa fylldes med sten, jord och murbruk. Själva källargolvet var byggt av rundade stenar och murbruk, men vid kanonporten mot älven hade man i stället lagt stora flata stenar i golvet. En trappa med inre och yttre dörrkarmar, en fönsterglugg och källarrummets tak var till skillnad mot tornets väggar och golv byggda av stora tegelstenar. Delar av källarrummets tak satt fortfarande fäst i ena väggen och säger oss att källaren har haft ett välvt tegeltak, liksom dörrkarmen in till källaren.

Murarnas tjocklek och spår av kalkbruk på berget tyder på att tornet bestått av minst två våningar till. Tornet var byggt så att man via ingången till källaren inte kunde nå våningen ovanför. Ner till källarrummet ledde en trappa av tegel och i vardera änden fanns en dörr, en mot innergården och en till själva källarrummet.

Källarrummet var cirka 32 kvadratmeter stort. Rummet hade ett lagt stengolv, en större kilformad öppning i norr mot älven och en fönsterglugg åt öster som överblickade jordvallen. Rummet hade välvt tegeltak och större delen av detta hittades inrasat i själva rummet. På källarens golv låg ett solur, flera ölhanar och en tapp till en öltunna.

En ölhane är själva vredet i en tappkran som reglerar flödet av ölet genom tappen. Ölhanarna och tappen talar för att källaren använts som förråd för bland annat öl. Öppningen mot älven och fönstergluggen säger oss att källarrummet var en del i försvaret, där en kanon möjligen kunde riktas mot älven och en muskötskytt kunde hålla uppsikt över jordvallen.

Till byggandet av stenmurarna har man sannolikt behövt importera kalk från Danmark, Östersjöområdet eller Norge. Stenen i sig kan ha brutits på plats eller i nära anslutning till fästningen, dock är Gullberget fullt med sprickor och fickor av mer porös bergart. Det fanns tydliga spår av tillmakning, det vill säga att man eldat på berget och därefter brutit loss spruckna delar av berget för att skapa en någorlunda plan yta. Här verkar man ha skapat plana terrassliknande ytor och sedan fäst tornet direkt på berggrunden med hjälp av murbruk.

Gullbergs fäste upprustas med modernare jordvallar

Jordvallar är i sig lättare att bygga än stenmurar, och materialet till dessa finns mer eller mindre alltid tillgängligt. Jordvallar som försvar har bättre dämpningsförmåga och är lättare att underhålla än stenmurar. Med hjälp av årsringsanalyser på träprover vi tagit från timmerstockar inom jordvallarna har vi kunnat konstatera att delar av förborgens yttre försvar byggts under sent 1500-tal och tidigt 1600-tal.

Sättet att bygga på är sannolikt hämtat från Holland eller Frankrike. I Riksarkivets brev ur Riksregistraturet från åren 1568–1592 nämns flera byggmästare som var knutna till upprustningen av Älvsborgs och Gullbergs fästningar. Sannolikt förklarar detta varför de undersökta jordvallarna var byggda på olika sätt med timmerstomme, utvändigt timmerstöd eller av enbart lera och stenblock.

Västra porten in till fästet

I en jordvall på sydvästra sidan av Gullberget fanns ett ingångsparti i sten. Ingången var uppbyggd av kallmurad sten och cirka 1,5 till

2 meter bred och 2 meter hög när den undersöktes. Öppningen var kilformad, smalnade av mot söder och var bredast mot insidan av förborgen. Rester av timmer och fästanordningar av järn visar att en port av trä har funnits vid ingången. Ingången går genom en byggd vall. Utmed kanten på vallen fanns stora stenar som höll jordmassorna på plats, troligen för att hindra att man skulle kunna ta sig in på annat sätt än genom portgången. Ingången var minst 6–8 meter lång och jordvallen mot söder har varit minst 6–8 meter bred. Porten var för trång för att kunna vara någon av fästets större portar som återkommande nämns i skriftliga källor. Ingången bör främst ha använts när man ville nå älven och en mindre byggnad som låg på en lägre terrass på utsidan av fästet.

På nordöstra sidan av berget ligger en jordvall som är uppbyggd av lera, sten och timmer. Vallens insida består av jordmassor och sten. På utsidan av vallen, mot älven, finns en timmerkonstruktion som liknar en knuttimrad husvägg. Den består av stockar som slagits rakt in i jordvallen med liggande timmerstockar i minst tre varv. Utanför dem finns också

Foto från/photo from Torpa stenhus: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▶

Porten in till fästet med den kallmurade ingången och på vardera sidan delar av själva jordvallen.

The gateway into the stronghold with a dry stone wall entrance and on each side are parts of the earth wall itself.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna ▼

Rester av jordvallen löper från bildens mitt ner till vänstra hörnet och på dess utsida åt höger skymtas resterna av en stödkonstruktion av timmer.

Remains of the earth wall run from the middle of the picture down to the left corner, and outside the wall on the right hand side are glimpses of a wooden support structure.

Foto/photo: Bengt Westergaard, Arkeologerna (CC-BY) ▲

I bildens centrum syns jordvallen som består av liggande timmerstockar och lerjord och till vänster grunden till ett rundat torn.

The centre of the picture shows the earth wall that consisted of horizontal timber beams and clay. To the left, the foundation to a round tower can be seen.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▼

Det stora flervåningshuset inne på borggården hade troligen vitkalkade väggar.

The large house with several floors in the courtyard of the stronghold probably had whitewashed walls.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

Bilden visar husgrunden till det mindre huset med spisen ungefär i mitten. Runt om spisen finns rester av syllstenarna som visar var husets väggar legat.

The photo shows the foundation for a smaller house with a fireplace approximately in the middle. Around the fireplace were remains of the sill stones, which show where the walls were located.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

vertikalt nedslagna stockar. Hela stockverket kan tänkas vara ett stöd för att hålla sten och jordmassor på plats. Ovanpå stockarna ligger rester av en grund till stenmur.

Strax intill tornrummet hittar vi den tredje varianten av jordvall. Vallen är uppbyggd av en knuttimrad stockkonstruktion av lodräta och horisontella stockar. Mellan stockarna och på utsidan mot älven har man fört på jordmassor. Underst, direkt på berggrunden hittade vi en stenkonstruktion som möjligen varit en grund till jordvallen. Ytterligare timmerstockar som låg parallellt med vallen hittades på utsidan, och det kan tänkas att man någon gång har förstärkt och breddat hela konstruktionen.

Det fanns flera byggnader innanför murarna

Vi hittade rester efter två byggnader, en mindre byggnad i sydväst utanför portingången mot älven och ett större hus på innergården inte långt från tornet. Det större huset, som undersöktes delvis redan på 1970-talet låg inom förborgen på insidan av en större jordvall. Med hjälp av georadar har vi kommit fram till att huset var 200 kvadratmeter stort med flera rum

och sannolikt flera våningar. Med hjälp av georadar är det möjligt att studera vad som finns i marken utan att gräva. Metoden kan liknas vid ett ekolod, men man använder sig av elektromagnetisk puls i stället för ekolodets ultraljud.

Den undersökta delen av huset bestod av två rum med trägolv. I ena hörnet fanns ett kraftigt spismursröse byggt av stortegel med ett rejält murat fundament. Stortegel kallas en äldre typ av tegelsten som var större än dagens murtegel. Framför två av spisens sidor fanns ett eldstadsplan av tegelstenar i golvnivå. Möjligen kan den undersökta delen av huset vara en del av köket. På utsidan av försvarsvallen låg det ganska mycket djurben som sannolikt varit slakt- och matavfall och källaren kan ha använts som ett förråd för varor som måste förvaras svalare.

Den mindre byggnaden har varit ett ungefär 24 kvadratmeter stort timmerhus på syllsten med två rum; en mindre förstuga som fungerat som farstu med ingång och ett större inre rum med trägolv och en tegelspis utmed ena väggen. Som tidigare nämnts låg byggnaden på en lägre terrass på utsidan av den lilla ingången i söder. Att huset låg utanför ingången är något förbryllande men det kan tänkas att det i första hand har legat vänt mot älven. Det kan ha varit en vaktstuga utan någon direkt försvarsfunktion. Troligen har också varor som fraktats sjövägen tagits emot här då huset ligger väl placerat på norra sidan av en gammal vik. Under golvet fanns rester av ytterligare ett trähus som bränts ned. Längs med ena husväggen låg två örtugar (mynt) präglade under 1530-talet, vilket antyder att huset bränts ner någon gång därefter.

Läs mer om utgrävningen i vår blogg Gullbergs fästen vid skansen Lejonet på Arkeologerna.com

De undersökningar som hittills genomförts vid Gullberg har gjorts på ett sådant sätt att ett återställande till viss del ska vara möjligt. Endast delar av källarummet i tornet, lilla huset och västra porten har plockats ned. Övriga anläggningar har täckts över och ligger kvar under markytan. I framtiden hoppas vi att skansen Lejonet och Gullberg ska vara ett lättillgängligt besöksmål och ett tydligt blickfång, med en beskrivande och levande fysisk kulturmiljö som också visar Gullbergs medeltida fäste.

Målning som visar utsikten mot Göteborg från skansen Lejonet år 1805.

A painting that shows the view towards Gothenburg from Skansen Lejonet (The lion stronghold) in 1805.

Målning av/painting by J. F. Martin. Göteborgs stadsmuseum (PDM)

Livet på Gullberg
mat, öl och människor

Christina Rosén

Livet på en befästning var inte bara krig. Räkenskaper i arkiven och arkeologiska fynd ger oss en bild av människorna på Gullberg och deras dagliga liv i det sena 1500-talet fram till erövringen 1612.

Life at a *fortification is not just about war. Accounts in the archives and archaeological findings give us a picture of the people at Gullberg and their daily lives from the late 1500s until the conquest in 1612.*

(Life at Gullberg – Food, beer and people)

Cecilia Krakows berättelse

Det finns en berättelse om Gullbergs fäste, kanske inte i varje detalj sann men på det hela trovärdig, som ger oss inblickar i hur borgen såg ut och fungerade. Det är berättelsen om vad som hände när danska trupper stormade Gullberg en januarinatt 1612 och om hur kommendanten Mårten Krakows hustru ledde försvaret. Den skrevs av parets dotter Cecilia Krakow, som då bara var ett barn.

Vi vet inte exakt när hon föddes, men 1612 bör hon ha varit knappt tio år eller något yngre och berättelsen är en blandning av hennes egna minnen och sådant hennes mor, Emerantia Pauli, berättat för henne. Det som intresserar oss här är inte själva försvaret av fästet utan vad berättelsen säger oss om Gullberg och människorna som arbetade där. Bara det faktum att det fanns flera barn på fästningen säger något om livet där.

Cecilia Krakow berättar hur barnen samlades i bagarstugan där en piga höll på att baka när danska soldater trängde sig in, satte

Flickan Cecilia Krakow berättade om att soldaterna krävde bröd.

The girl Cecilia Krakow told about the soldiers demanding bread.

Foto från/photo from Torpa stenhus (s. 97/98): Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

I resterna av den stora byggnaden som undersöktes på borggården ser vi en del av en stor eldstad med ett tegelgolv framför. Var det här man bakade den där januaridagen 1612?

In the remains of the large building inside the stronghold we can see a brick floor in front of part of a fireplace. Was it here they baked on that January day in 1612?

Foto/photo: Anders Altner, Arkeologerna (CC-BY)

sig kring bordet och bänkarna och begärde att få mat. Barnen blev förstås livrädda och skrek, men pigan gav de hungriga soldaterna nybakat bröd. När de sedan mätta lämnade stugan blev de snabbt ihjälslagna. Så hårfin var alltså gränsen mellan barnens och pigornas vardagsliv på fästet och krigets blodiga verklighet. Det är också en intressant detalj att soldaterna valde att äta framför att strida. Enligt uppgift hade de inte fått mat sedan de lämnat Varberg. De hade då marscherat i minst 8 mil och var rimligen utsvultna. Var de dessutom inhyrda legoknektar så upphörde lojaliteten med befälet högst sannolikt så snart maten uteblev.

Administratörer, arbetare och knektar

Den borg som anfölls 1612 hade byggts upp efter 1570, då den återlämnades till Sverige när den första Älvsborgs lösen hade betalats till Danmark. I arkivhandlingar kan vi följa byggnadsarbetet och få en bild av hur fästet såg ut och vilka som bodde och arbetade där. Att hålla i gång en befästning var en stor apparat och det var mycket mer än soldater som behövdes. Specialister på att bygga och renovera, administratörer som förde bok och höll ordning (proviantsskrivare, byggningsskrivare), folk som lagade och serverade mat var nödvändiga funktioner. En *redesven* höll koll på matförråden. Smeder, vapentillverkare och murare hade hela tiden arbetsuppgifter. En predikant sörjde för de andliga behoven. Fanns det krigsfångar så sattes de antagligen i arbete. Från 1570 finns uppgifter om "en hop" danska fångar på Gullberg. Till fästet hörde en ladugård där det fanns ladugårdsdrängar och en *mjölkedeja*, hustru Ragnhild. Hennes uppgift var att ansvara för korna och arbetet med att kärna smör och tillverka ost.

De danska styrkorna med tyska legosoldater serverades en sista måltid med bröd och öl en sen natt i januari år 1612.

The Danish forces with German mercenaries were served a final meal with bread and beer late one night in January 1612.

Foto från/photo from Torpa stenhus: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

Kvinnor, barn och män

Vi kan anta att de flesta som vistades på Gullberg var män, men det fanns uppenbarligen flera kvinnor här också. Många arbetsuppgifter utfördes traditionellt av kvinnor, som det mesta som rörde matlagning, mejeri, bakning och textilhantering. En bagerska finns omnämnd och hon bör ha haft pigor till hjälp, vilket ju Cecilia Krakows berättelse visar. Det fanns också kvinnor på fästet i egenskap av hustrur till män som arbetade där. År 1574 noterades utgifter för slottskrivarens bröllop och ur en tyvärr mycket skadad mantalslängd från 1575 framgår det att det fanns flera familjer här. 1500-talets kvinnor arbetade i stor utsträckning också med sådant som inte bara handlade om det egna hushållet och säkert hade hustrurna på Gullberg olika arbetsuppgifter som hade med fästet att göra.

Fataburen var ett samlingsnamn på förråden av kläder och andra textilier, matvaror och olika inredningsdetaljer. Föreståndaren för fataburen var vanligtvis en kvinna, fatburshustrun. Som titeln antyder, var det ett arbete för en gift kvinna eller en änka, någon som hade kunskaper och erfarenhet av att förestå ett stort hushåll, med allt vad det innebar. Någon fatburshustru nämns inte specifikt i handlingarna från Gullberg, men vi kan utgå från att det fanns en sådan. Det är mycket möjligt att hon var hustru till någon av de män som tjänstgjorde på fästet. Arbetet med textilier och kläder måste ha varit en stor del av arbetet på Gullberg. Det var mycket som skulle tvättas och lagas och nyanskaffningar behövde säkert göras ofta. I inköpsregistren kan vi se att man köpte olika sorters ylletyger, till exempel levererade Olof Larsson i Nya Lödöse drygt 23 alnar (14 meter) grönt kläde år 1571.

I räkenskaperna från 1571 kan vi också se att en grytgjutare hade fått betalt för att tillverka 15 grytor (det var mycket mat som skulle tillagas!). Till fästningsbygget behövdes och inköptes näver, kalk, hö, halm och arbetshästar. Nya lås tillverkades och en mängd textilier införskaffades; dukar att lägga på de enkla bordsskivorna, bänkdynor att sitta på, bonader att hänga på kalla och fuktiga väggar, lakan och bolster till sängarna. Dessa bekvämligheter kom nog främst fogdefamiljen och deras likar till godo. Soldaterna fick sannolikt hålla till godo med halmmadrasser och yllefiltar.

Ett av skrivarens arbetsredskap – en dosa fylld med sand som användes för att snabbare torka bläck från handlingar.

One of the scribe's work tools – a box filled with sand that was used to make the ink of the documents dry more quickly.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▲

I inköpsregistren framgår hur mycket tyger som köptes in till Gullberg, till exempel 23 alnar grönt kläde år 1571. Iscensatt på Torpa Stenhus i Västergötland.

The purchasing registers show how much fabric was bought for Gullberg, for example 23 cubits of green cloth in 1571. Staged at Torpa Stenhus in Västergötland.

Foto från/photo from Torpa stenhus: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▶

Mat och människor

Hur många människor som arbetade och bodde på Gullberg varierade över tid. Från 1574 har vi ett mantalsregister som visar att ett

Spåren efter slakt och matlagning finns kvar i jorden. Djurben från undersökningen av Gullberg.

Remains from butchery and cooking, were preserved in the ground. Animal bones from the excavation at Gullberg.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

50-tal personer verkar ha varit stadigvarande på fästningen. Det totala antalet människor var säkert betydligt större, då barn och gifta kvinnor inte togs upp i registret. Här fanns slottsfogden Bendik Ersson med två fogdetjänare och därtill en underfogde. En stor del av folket på fästningen var naturligtvis knutna till dess försvar. Här fanns bösskyttar, knektar, slottsliggare (en vaktstyrka) och en *arklimästare*, som ansvarade för förråden av vapen och annan krigsmateriel. Många var antagligen ensamma män, men en del hade säkert familjer. Som vi ser i Cecilia Krakows berättelse fanns det ju flera barn här.

Det gick åt stora mängder med mat och den införskaffades från olika ställen. I inköpsregistret från 1571 ser vi att man köpte matvaror från handelsmän över stora delar av Nordeuropa, framför allt Tyskland, Holland, Norge och Danmark. Öl och vetebröd var viktiga, men man köpte också säd, som råg och korn, liksom malt till ölbryggning. En handelsman i Amersfoort levererade vin, salt, russin, peppar, socker, saffran och ingefära. Tre tunnor saltsill inköptes och en del rödvin.

Vad stod på bordet i vardagslag? I ett register från 1571 över vad som förbrukats på fästet finner vi en ganska varierad kost. Man åt flera olika slags kött – nöt, gris, får, lamm, hjort och höns och likaså många slags fisk. Korv och sylta nämns. Långa, torsk, kummel, vitling, spickelax och förstås sill. Ägg, ost och smör. Gröt och bröd av vete, korn och råg. Öl, vin och brännvin. Ärter och bönor. Vad som däremot inte nämns i källorna är olika slags kål och rotfrukter. Från de arkeologiska undersökningarna i det närbelägna Nya Lödöse vet vi att stadsborna odlade sådant i sina kålgårdar, men vi finner inga uppgifter om försäljning. Kanske hade man egna odlingar också på Gullberg, så att rotfrukter och grönsaker inte behövde köpas. Ängarna runt fästet användes till höslåtter och gav därmed vinterfoder till hästar och boskap. Men kanske här också fanns en kålgård?

Alla fick dock inte samma slags kost. Den dyrare och finare maten – fint vetebröd, de

Ölhane var den tidens namn på tappkranen till en öltunna. Den här hittades vid de arkeologiska undersökningarna på Gullberg.

Ölhane (beer cock) was the name at the time for the tap for a beer keg. This was found during the archaeological investigations at Gullberg.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▲

bästa ölsorterna – serverades åt fogden och hans familj och deras likställda. Mat till soldaterna kunde vara gryn, malt, bröd, humle, salt, smör, ost, får, färskt nötkött, torrkött, kummel och sill. På fogdens bord kunde det också serveras svinkött, ål, torsk och vitling. En del av ålen kom från Mölndal där Per Nilsson, mjölnare vid Mölndals kvarnar, hade ett ålafiske. Två fiskare var också anställda på fästet.

En kniv funnen på Gullbergs fäste som använts vid matbordet. Även skedar var ett vanligt måltidsredskap. Däremot var gaffeln en ovanlig nymodighet.

A knife used at the dinner table, found at Gullberg's stronghold. Spoons were a normal part of the eating utensils as well. But the fork was an unusual novelty.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY) ▼

Tysköl, fogdeöl och svenneöl

År 1571 bryggdes 225 tunnor öl på fästet och därtill köpte man en hel del öl från annat håll. Och precis som idag var det skillnad på öl och öl. Räkenskaperna från Gullberg har uppgifter om svenneöl (den enklaste kvaliteten) och tysköl. Källor från Älvsborg nämner fogdeöl. Tyskölet var en handelsvara som gick att köpa via handelsmän i många olika städer. Flera handlare i Nya Lödöse sålde tysköl till Gullberg och ett uppbördsregister från 1574 visar att man också köpte från Haderslev, Marstrand, Rostock, Kungahälla och Halmstad. Det mesta av det dracks antagligen av fogden, hans närmaste och speciella gäster. Men på pingstdagen 1570 fick ”krigsfolket”, soldaterna, fyra tunnor tysköl att festa loss på. I källorna nämns också vin och mjöd, men inte alls i samma mängder som ölet.

Gamla räkenskaper kan tyckas vara det torraste som finns. Men läser man dem lite mellan raderna och dessutom kombinerar dem med arkeologiska fynd – ja, då öppnar sig en hel dåtida värld med människor och deras omgivningar.

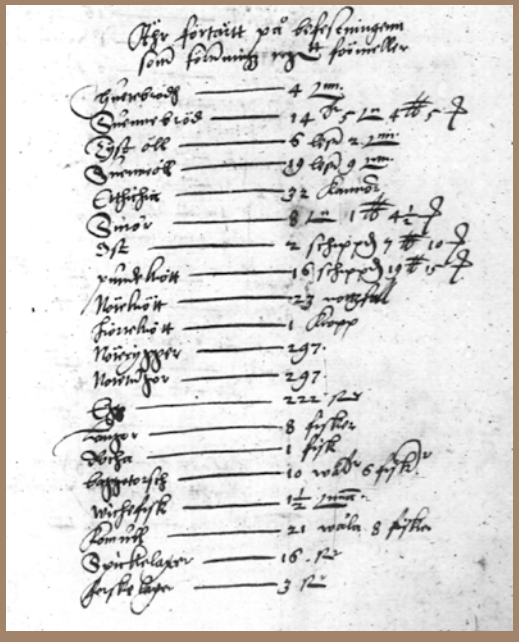

Mat och dryck på fästningen

Christina Rosén

I handlingarna från Gullberg 1570 finns långa listor på den mat som knektar och andra utspisades med. I det här utdraget ser vi att det bland annat var gryn, malt (till ölbryggning), bröd, humle (också till ölbryggning), salt, smör och ost, får, färskt nötkött, torrkött, kummel, saltsill och krampesill (lufttorkad sill).

I det närbelägna Nya Lödöse var kummel vardagsmat och vid utgrävningarna där hittas stora mängder kummelben och mängder med andra fiskben. 1500-talets människor åt betydligt mer fisk än vad vi gör idag. Kummel, sill, torsk och långa kunde stå på bordet flera dagar i veckan.

Till vänster en förteckning över matvaror från Gullberg från 1571, överst en hög med kummelben från undersökningarna på Nya Lödöse och nertill ett dukat bord.

To the left is a list of groceries from Gullberg from 1571, at the top a pile of hake bones from the excavations at Nya Lödöse, and at the bottom a table set for mealtime.

Utsnitt ur Landskapshandlingarna Gullberg (PDM 0.1)
Foton/photos: Markus Andersson för/for Arkeologerna.
Bilden på det dukade bordet är från Torpa stenhus 2021 (CC-BY)

Fynden från Gullberg
spår av liv och strid på fästet

Anders Altner, Anders Kjellin och Ester Nannmark

DET UTMÄRKANDE med de arkeologiska undersökningarna på Gullberg är att det finns så mycket bevarat efter de gamla befästningarna under mark. Något annat som sticker ut är de fantastiska föremålen som hittats. Föremålen hjälper oss att datera olika delar av fästet och då är fynd som keramik och mynt viktiga. De ger oss också en inblick i hur livet på en befästning som Gullberg kunde te sig.

THE DISTINCTIVE FEATURE ***of the archaeological excavations at Gullberg is that so much of the old fortifications were preserved beneath the current day ground level. Something else that stands out is the fantastic objects found. The objects help us to date different parts of the stronghold. Therefore, finds such as pottery and coins are important. They also give us an insight into what life was like on a fortification like Gullberg.***

(Artefacts from Gullberg – Traces of life and battle at the stronghold)

För människorna som bodde på fästet behövde vardagen fungera samtidigt som hotet om anfall var närvarande och våra fynd visar spår av både försvar och matberedning.

Kanoner, musköter, armborst och testikeldolk

I marken bland lämningarna efter fästets försvarsmurar och vallar fanns flera fynd som speglar dess krigiska historia. Bland annat hittades flera kanonkulor, pistol- och muskötkulor, armborstpilspetsar och en speciell dolktyp, kallad testikeldolk.

Sannolikt har man tillverkat den egna ammunitionen på plats. Några av kulorna bär spår av att ha avfyrats, medan andra troligen är borttappade eller förlagda. Enstaka pistolkulor hade ett ovanligt utseende på själva gjuttappen, alltså den del där metallen stelnat i ingötshålet. Möjligen är dessa blykulor en tidig variant av patron där en krutfylld patronhylsa av papper surrats fast på pistolkulans hals. Liknande kulor har hittats på regalskeppet Vasa.

En testikeldolk är en dolktyp som användes under 1300-tal till 1500-tal. Vid den här tiden var dolken ett vanligt stridsvapen men har också burits som accessoar av både män och kvinnor från blandade samhällsklasser. Vår dolk är eneggad och skaftet är av masurbjörk vilket ger den ett vackert flammigt utseende.

Överst testikeldolken efter konservering och en armborstpilspets; därunder kanonkulor i olika dimensioner och nederst testikeldolken vid fyndplatsen.

At the top, the testicle dagger and a crossbow bolt after conservation. Beneath that are canon balls of different sizes. Shown below, a testicle dagger near where it was found.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna och Arkeologerna (CC-BY)

Överst till vänster en örtug från Gustav Vasa präglad i Västerås år 1531, en supsked av järn och nederst nycklar och en öltapp från en tunna. Överst till höger några av de många keramikskärvorna och under den en textilplomb av bly.

Above to the left is one of the many ceramic sherds, and beneath that an 'örtug' Gustav Vasa coin struck in Västerås in 1531, an iron drinking spoon, and below are keys and a beer tap from a barrel. Above to the right is an iron table knife with bone handle, beneath that, a lead textile seal.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

Vardagsföremål

Vi har också hittat en hel del vardagliga föremål där det absolut vanligaste föremålet är hushållskeramik. Under hela medeltiden och inte minst under 1500–1700-talet tillverkades merparten av den keramik som använts i de svenska hushållen i olika verkstäder, både i lokala mindre verkstäder och i mer industriell miljö runt om i Europa. Andra vardagliga föremål som hittats är en matkniv, en supsked, fyra mynt och en blyplomb. Två av mynten är örtugar från Gustav Vasas tid, präglade i Västerås år 1531. En annan örtug vi hittade är från Johan III tid präglad mellan 1575–1592. Det fjärde myntet är ett klipp från en örtug av Erik av Pommern präglad mellan 1369–1439. Blyplomben har varit fäst på en varupacke som vanligen visar vilken typ av vara det rör sig om och varifrån den kommer.

Källaren i tornet måste ha varit utrustad med en kanon i krigstider, men föremålen som hittades på golvet tyder på att källaren också använts som förråd i fredstid. Här låg kvarlämnade föremål som öltappar och ett solur. Öltappen satt som en kran på en tunna med vätska, oftast öl.

Solur i marmor

Soluret som är tillverkat i marmor har varit horisontellt placerat, kanske på en piedestal någonstans ute på borggården. För att få en korrekt tid bör pekaren, som saknas, varit riktad mot norr (klockan XII) och dess spets mot polstjärnan. Soluret hittades på källargolvet till tornet vilket är ett litet mysterium i sig, där har den inte kunnat visa tiden. Men mellan åren 1612 – 1619 var befästningen i dansk ägo. En möjlig förklaring är att soluret blev kvarglömt eller ditslängt när tornet sprängdes, vilket troligen skedde år 1619 efter att Älvsborgs sista lösen var betald och Gullbergs fäste skulle återgå till Sverige.

Soluret liggandes på en berghäll. I hålen har en visare suttit, enligt bilden är klockan mellan nio och tio.

The sundial lying on the rock. A needle would have sat in the holes, according to the picture the time is between nine and ten.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

En stad byter plats
från Nya Lödöse till Göteborg

Christina Rosén

År 1624 lades staden Nya Lödöse ned och dess invånare uppmanades att flytta till det nyss grundade Göteborg. Men hur gick flytten till och var bosatte sig de nya göteborgarna?

In 1624, the town of Nya Lödöse was closed down, and its inhabitants were urged to move to the newly founded Gothenburg. But how was the move done and where did the new Gothenburg residents move to?

(The Moving of a Town – From Nya Lödöse to Gothenburg)

En ny stad – men varför?

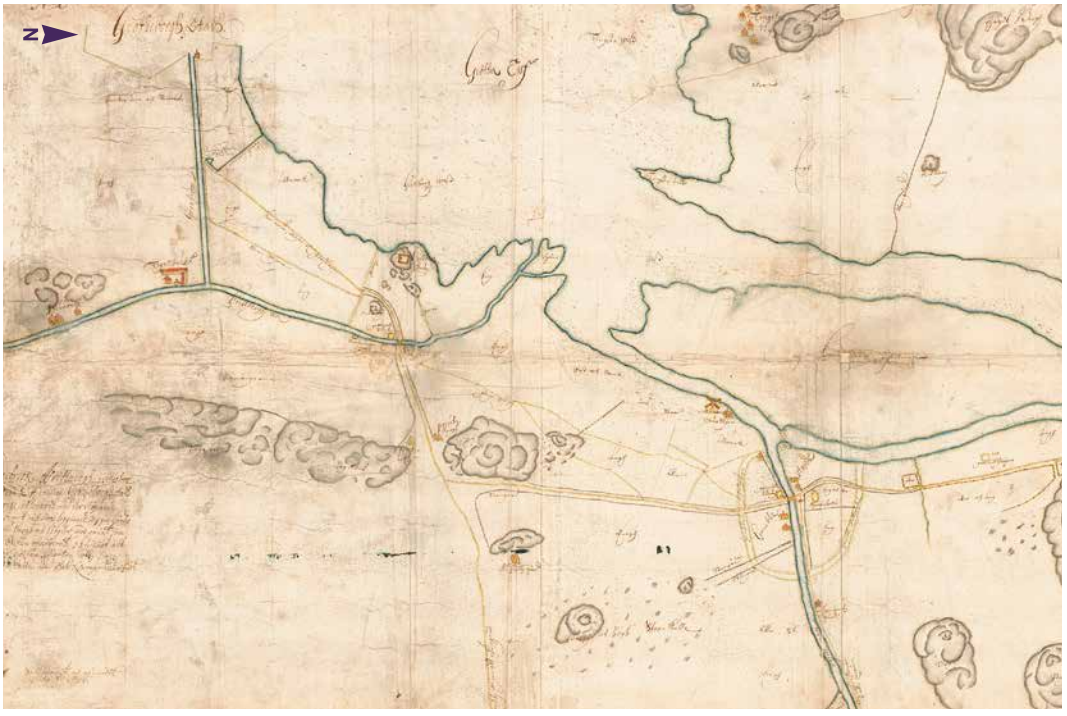
Mellan 1611 och 1613 rasade Kalmarkriget, som drabbade dagens Västsverige hårt. Bland de många platser som härjades och brändes fanns städerna Nya Lödöse och Karl IX:s Göteborg på Hisingen, som hade grundats bara några få år tidigare. Den lilla staden på Hisingen återuppbyggdes aldrig, men i Nya Lödöse gjordes en del försök att renovera och bygga nytt och en del stadsbor som flytt från staden återvände när Älvsborgs lösen var betald och staden återgick till Sverige 1619. Vad de inte visste var att kung Gustav II Adolf hade helt andra planer för dem.

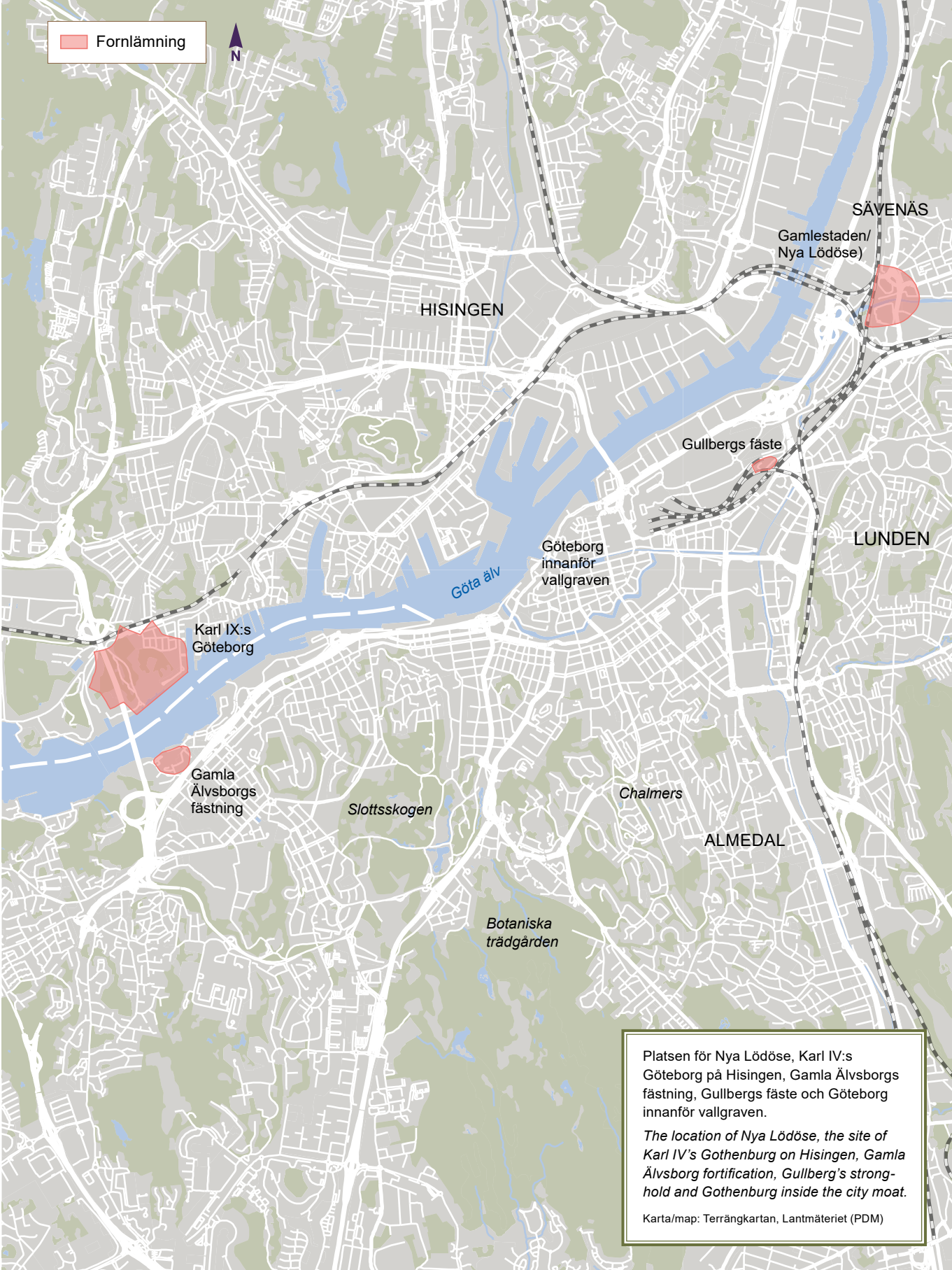
Nya Lödöse hade grundats år 1473 på den plats där Säveån mynnar i Göta älv, det område

På kartan från 1677 ser vi flera platser som berörts av arkeologiska undersökningar de senaste åren. Till höger syns spåren efter Nya Lödöse, med dess vallgrav och Marieholm, som då verkligen var en holme. Därifrån leder vägen söderut mot Göteborg, med en avstickare till Gullbergs fäste. Vi ser hur nära vattnet Gullberg låg. Sista biten in till staden gick längs med Fattighusån och fram till Drottningporten.

On the map from 1677, we see several places that have undergone archaeological excavations in recent years. On the right, traces of Nya Lödöse are visible with the city moat and Marieholm, which was an island in those days. From there, the road runs south towards Gothenburg, with a turn off to Gullberg's stronghold. We see how close to the water Gullberg lay. The last part of the road follows Fattighusån and continues to Drottningporten (The Queen's gate).

Karta/map: Krigsarkivet (PDM)

Platsen för Nya Lödöse, Karl IV:s Göteborg på Hisingen, Gamla Älvsborgs fästning, Gullbergs fäste och Göteborg innanför vallgraven.

The location of Nya Lödöse, the site of Karl IV's Gothenburg on Hisingen, Gamla Älvsborg fortification, Gullberg's stronghold and Gothenburg inside the city moat.

Karta/map: Terrängkartan, Lantmäteriet (PDM)

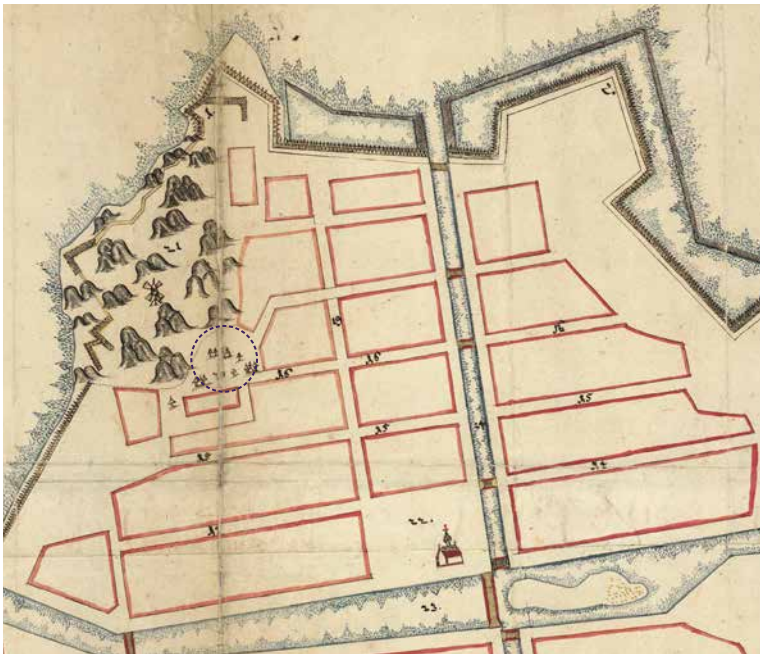
vi idag kallar Gamlestaden. Staden var en utpräglad hamnstad och tog över en del av den utrikeshandel som tidigare gått till Gamla Lödöse, fyra mil uppströms Göta älv. Hit flyttade folk från Gamla Lödöse, från Jylland, från tyska och holländska områden, från Skottland och från den omgivande landsbygden. Kring år 1600 hade en stor del av befolkningen, runt 15 till 20 procent, sitt ursprung någon annan stans än i dåvarande Sverige.

Staden hade redan tidigare drabbats av krigshändelser och under en tid hade borgarna förmåtts flytta ned till Älvsborgs fästning för att komma i bättre skydd. Nya Lödöse hade ingen ordentlig egen befästning. Det närmaste försvarsverket var Gullbergs fäste som låg ungefär en och en halv kilometer nedströms Göta älv, och efter Kalmarkriget tycks stadens läge ha betraktats som alltför utsatt. Gustav II Adolf började planera för en ny stad och en betydligt bättre befästning, dit Nylöseborna skulle flytta.

Syftet med den nya staden var inte bara att skapa en starkare befästning utan kungen planerade mycket medvetet för att dra till sig invandrare, framför allt holländska handelsmän och bönder. Dessa skulle förse det svenska riket med varor och tullinkomster och med bönderna skulle nya kunskaper och odlingsmetoder komma riket till god hjälp. I Nederländerna fanns också viktiga kunskaper kring hur man anlade en stad och byggde försvarsverk på de leriga, flacka och fuktiga strandängar som staden skulle byggas på.

Vem fick bo var?

Frågan om hur den nya stadens tomter skulle fördelas mellan Nylöseborna och de stadsbor som flyttade in från annat håll väckte mycket huvudbry. År 1619 stadgades att tomter på de

Karta från 1644 med begravningsplatsen på Kvarnberget markerad.

Map from 1644, the cemetery at Kvarnberget is marked.

Karta/map: Krigsarkivet (PDM)

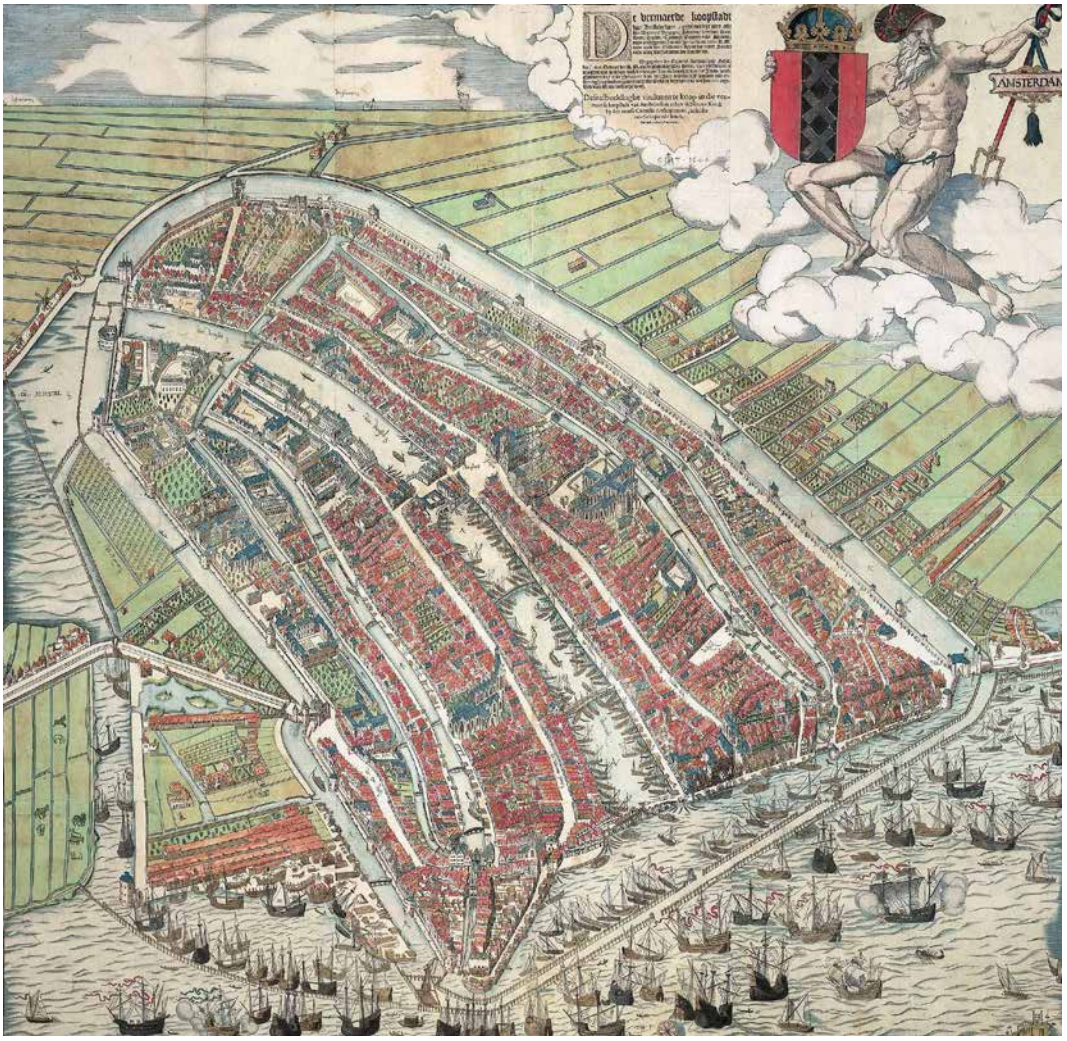
Stenläggningar från Nya Lödöse, som den på bilden, återanvändes ofta av landerierna i nyare tid.

Stone paving from Nya Lödöse. The stones like those seen in the picture were often later reused at the farmland estates.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

torrare partierna skulle ges till de tidigare invånarna i Göteborg på Hisingen (många av dem holländare) och till borgare som flyttade in från andra platser. Nylöseborgarna hänvisades till fuktigare tomter, där de själva skulle fylla ut och dränera bäst de kunde. Det behöver väl knappast sägas att Nylöseborna stannade kvar i Nya Lödöse hellre än att flytta in till den nya staden. Många avvaktade också tills de nya stadsprivilegierna var färdiga, så att de skulle kunna se vilka villkor som gällde.

Något senare ändrades bestämmelserna så att tomter fördelades efter hur innehavarna kunde och ville bygga: trähus, trähus med tegelgavel mot gatan eller hela sten/tegelhus. Tomterna avsedda för stenhus låg längs Stora Hamnkanalen och i dess närhet. Fördelningen av tomter skedde sedan genom att man lade lottsedlar i tre krukor, en för varje typ av tomt, och så fick hugade blivande borgare dra sin lott ur en av krukorna. De populäraste tomterna var de som skulle bebyggas med trähus och tegelgavel; de gav en möjlighet att bygga till en hanterbar kostnad men ändå komma relativt nära kanalerna. Men det gick fortfarande långsamt med inflyttningen och sommaren 1621 hade ännu bara 16 personer registrerat sig som borgare i Göteborg. I ett brev till Axel Oxenstierna, daterat i Nya Lödöse den 18 juni 1621, redogjorde Johan Salvius, som på kungens uppdrag ledde arbetet, för det aktuella läget. Det var besvärligt. Inte nog med att folk inte ville flytta in, själva utstakandet av tomterna hade blivit fördröjt på grund av storm och oväder. Bara tre till fyra hus hade byggts i Göteborg. Somliga adelsmän ville ha små tomter att bygga bodar och stall på för tillfälliga besök i staden; detta behövde lösas. En del var missnöjda med lottningen och kom tillbaka med sina lottsedlar

för att försöka byta; detta behövde också lösas. Allting var rörigt och Salvius hade att göra.

Inflyttningen

Under början av 1620-talet pågick alltså en successiv inflyttning av Nylösebor till den nya staden Göteborg. Men det gick trögt och många valde att stanna kvar in i det sista. En bidragande orsak kan ha varit att man här hade sin kyrka och sin begravningsplats. Den första

Göteborg och Amsterdam var uppbyggda på liknande sätt, med kanaler och långsmala tomter. Både Göteborg och Nya Lödöse hade dessutom täta kontakter med Amsterdam, som norra Europas centrum för handel, sjöfart och tidens nya borgerliga kultur.

Gothenburg and Amsterdam were built in a similar way, with canals and long narrow plots. Both Gothenburg and Nya Lödöse had close contact with Amsterdam, which was northern Europe's centre for trade, shipping and the period's new merchant culture.

Karta/map: Amsterdam 1557. Wikipedia (PDM) ▲

begravningsplatsen i Göteborg låg vid foten av Kvarnberget i centrala staden mellan åren 1620–1643. Den första kyrkan byggdes 1621, en träkyrka på platsen där Domkyrkan ligger idag. Ytan runt kyrkan började användas som begravningsplats först år 1645.

År 1624 lades staden Nya Lödöse formellt ned, den hade inte längre några stadsrättigheter och de återstående stadsborna tvangs lämna platsen under hot om att deras gårdar skulle brännas ned. Stadens mark lades ut till jordbruk och blev en del av Göteborgs landerijord, den jord runtom staden som fick användas av borgarna för att odla mat, hålla djur och slå hö till djurens vinterfoder. Vid de arkeologiska undersökningarna i Nya Lödöse kunde vi se att många av den gamla stadens strukturer – gator, stenlagda gårdsplaner och kanske till och med husgrunder användes långt efter det att staden lagts ned.

Vem flyttade?

Det är svårt att spåra precis vilka Nylösebor som flyttade in till Göteborg och hur många de var. Nya Lödöse hade när staden var som störst en befolkning på någonstans mellan 1200 och 1600 invånare, Göteborg hade 1642, när den första mantalslängden gjordes, 1681 *mantalsskrivna* personer, alltså mellan 15 och 64 år. Det motsvarar sannolikt en befolkning på lite drygt 2 000 personer. Av dessa var (mycket ungefärligen) cirka 15 procent av utländsk (icke-skandinavisk) härkomst, framför allt från tyska och holländska områden men här fanns också skottar och enstaka personer från Baltikum och Frankrike. Det är ungefär samma förhållanden som i Nya Lödöse under åren kring 1600.

Alla försök att spåra vilka människor som flyttade när och vart kompliceras av tidens namnskick. Den absoluta majoriteten av alla människor hade ett namn på -dotter eller -son, alternativt ett yrkesnamn (Nils skräddare). Gifta kvinnor och änkor benämndes ibland bara med makens namn – Nils skräddares hustru kunde alltså kallas *Nilsas*. Det fanns också en handfull namn som var mycket vanliga och det är i stort sett omöjligt att med någon säkerhet skilja mellan alla Elin, Kirsti, Anna, Nils, Anders och Sven.

Det är lättare att följa människor med släktnamn eller mer ovanliga namn. Det finns några exempel på människor och familjer som vi kan följa i ett par generationer och se hur man valde att bosätta sig och flytta. Det rör sig dock uteslutande om människor med högre ekonomisk och social status. Vi kan se på några exempel.

Jacob Alewijns/Alvinsson var borgare i Amsterdam och flyttade till Nya Lödöse som agent för den holländska handelsmannen Willem van Dans. Från 1603 finner vi honom som boende i Nya Lödöse. Efter Kalmarkriget försvinner han ur de svenska källorna men återkommer i handlingar från Nya Lödöse 1621 för att strax därefter flytta in till Göteborg, till en av de bästa tomterna vid Stora Hamnkanalen. Jacob Allvinsson och hans son Allvin Jakobsson var båda förmögna handelsmän.

Adrian Jansson Bann var också han av holländskt ursprung och blev borgare i Nya Lödöse år 1600, där han gifte sig med borgmästarens dotter Ingrid. I samband med Kalmarkrigets utbrott flyttade de till Karlstad och sedan till Mariestad. År 1619 återvände de till Nya Lödöse där Adrian Jansson blev medlem av rådet. De flyttade till Göteborg 1621 och bodde nästan grannar med familjen Allvinsson. Efter Adrians död fortsatte hustrun Ingrid handelsaktiviteterna.

Handelsmannen Ollert (Allert) Silltman var en tid borgmästare i Nya Lödöse och finns med

i en taxeringslängd där 1604. Han var gift med Brita Andersdotter Höök af Partille (1586–1671). Paret flyttade till Mariestad under den tid Nya Lödöse var under danskt styre (1613–1619) och Ollert Silltman dog där. Brita gifte sig då med Hans Schreiver, en förmögen handelsman av tyskt ursprung och de bosatte sig senare vid Östra Hamngatan, på en av de bästa adresserna i det nygrundade Göteborg. Brita grundade ett bryggeri i staden och sysslade, liksom sin man, med handelsverksamhet.

De här exemplen visar hur de förmögna handelsfamiljerna hängde samman i stora nätverk över Nordeuropa. De kunde lätt bryta upp och flytta när förhållandena i en stad blev besvärliga. De mest kända namnen är, som alltid, män, men som vi ser var deras hustrur och änkor i hög grad delaktiga i verksamheten. Det gäller för övrigt alla samhällsklasser vid den här tiden – både kvinnor och män deltog i sådan verksamhet som gav inkomster och mat för dagen, oavsett om det rörde sig om utrikeshandel eller en liten hantverksbod.

Genom att lägga pussel med en rad olika källor kan vi få en bild av var olika grupper av människor bosatte sig i det äldsta Göteborg. De skiftande kraven på hur hus skulle byggas på olika tomter ledde automatiskt till en social skiktning. De bästa tomterna låg längs Stora hamnkanalen, centralt i staden, och här finner vi en tydlig koncentration av familjer med holländskt ursprung. Många med tyskt ursprung bodde också här, men de var lite mer utspridda i staden. Mest utspridda och boendes på de enklare adresserna var de skotska invandrarna och av allt att döma också de inflyttade från Nya Lödöse som inte tillhörde de mest förmögna familjerna.

Husen

I Nya Lödöse hade det inte funnits några stenhus utöver kyrkan och möjligen någon stenkällare. Varför är lite oklart. Kanske betraktade många, visa av erfarenheten, stenhusbyggande som ett alltför riskfyllt projekt i den utsatta, dåligt skyddade staden. I Göteborg fick de som hade råd möjlighet att bygga stenhus. Men de allra flesta tomter i den nya staden bebyggdes på ett sätt som mycket liknar tomterna i Nya Lödöse. Det var byggnader med ett uppvärmt rum, stugan, där alla fick samsas kalla dagar, och kring den andra utrymmen för förvaring och ibland hantverk. Byggnadstraditioner är ganska sega strukturer som förändras långsamt.

En byggnad från Nya Lödöse under utgrävning.

A building from Nya Lödöse during excavation.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

Ett hus från första stadstiden i Göteborg har undersökts vid S:t Eriksgatan, den äldsta stadens nordligaste utkant. Huset liknar mycket husen i Nya Lödöse.

A house from early Gothenburg was excavated by Sankt Eriksgatan (Saint Eric's street). This was the northernmost edge of the city during its oldest phase. The building is very similar to the houses at Nya Lödöse.

Foto/photo: Nora Hansson, Arkeologerna (CC-BY) ▶

Kartan ger en överblick över var människor från olika områden bosatte sig i det nygrundade Göteborg.

The map gives an overview of where people from different countries lived in the newly established Gothenburg.

Riksarkivet (PDM).
Bearbetning Christina Rosén (CC-BY) ▼

Vad händer nu?

I skrivande stund arbetar vi arkeologer med det som hittills kommit fram. Stora undersökningar beräknas komma i gång igen hösten 2021. Till dess övervakar vi schaktarbeten som pågår så att lämningar inte skadas.

Nästa volym av Under jorden i Göteborg

I volym 2 berättar vi om den nya staden Göteborg och spåren av de första bosättarna – byggnader, gator och föremål. Och om Göteborgs sjöfart, tullen, den gamla masthamnen och naturligtvis om de många fartygsvrak som hittats där.

Följ vårt fortsatta arbete
under rubriken **Under jorden i Göteborg**
på Arkeologerna.com

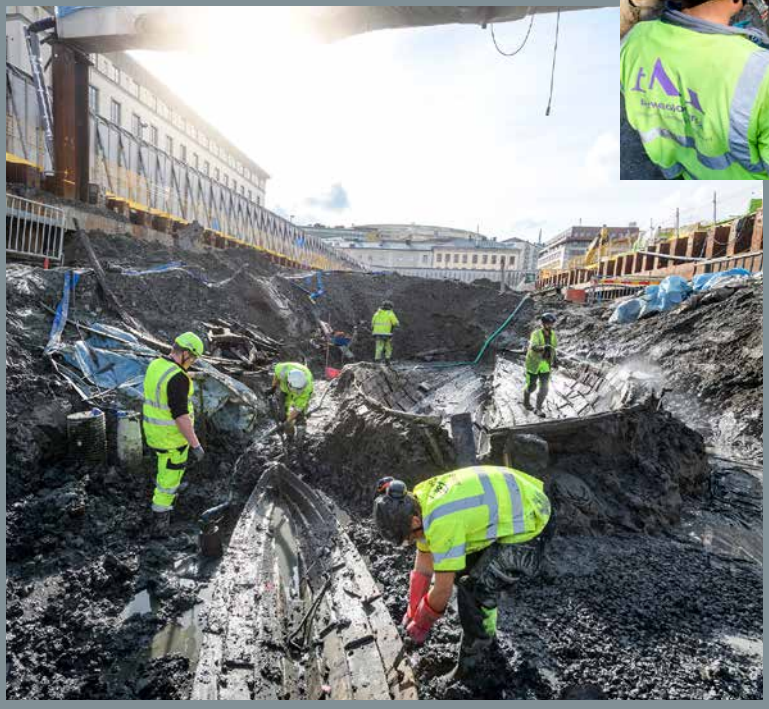
What happens now?

At the time of writing, we archaeologists are working with what has emerged so far. Major excavations are expected to start again in the autumn of 2021. Until then, we will monitor the ongoing construction work to ensure that archaeological remains are not damaged.

Next volume of 'Under jorden i Göteborg'

In volume 2, we take a look at Gothenburg as a new city including traces of the first residents – buildings, streets and related artefacts. Furthermore, we look at topics such as shipping, customs, the old mast harbour and naturally the many boat wrecks that were found there.

Ett par vrak undersöks i Masthamnen och två arkeologer diskuterar på Sankt Eriksgatan.

Two wrecks excavated in Masthamnen (The mast harbour), and two archaeologists in discussion at Sankt Eriksgatan.

Foto/photo: Markus Andersson för/for Arkeologerna (CC-BY)

m CHRISTINÆ.
Leo Gothicus.

Under jorden i Göteborg • Arkeologi för Västlänken 1

Vad döljer sig under marken i Göteborg? Här byggs nya vägar, broar, en ny järnväg, Västlänken och en ny stadsdel i Gamlestaden. Byggprojekten medför flera arkeologiska undersökningar. Hittills har vi bland annat undersökt en medeltida befästning, båtvrak, en landeripark och en medeltida stad. Ny kunskap fördjupar och ger liv åt berättelsen om Göta älvmynningens historia.

I denna volym kan du läsa om det medeltida fästet Gullberg. Idag ligger Skansen Lejonet på Gullbergets topp, men redan på 1300-talet fanns ett befäst hus på klippan. Nu har resterna efter befästningstorn, hus, vallar, murar och föremål undersökts och de berättar om både vardagssysslor och krig.

För att försörja Göteborg innanför vallgraven med mat anlades landerier med åkrar, ängar och betesmark. I köksträdgårdarna odlades frukt och grönsaker. Landeriernas brokiga historia speglar närmare 300 år av människoöden, handel och begynnande industrialisering, som leder ut i stora, globala nätverk. Här berättar vi om Johannebergs landeri och dess trädgård.

What hides beneath the ground in Gothenburg? New roads, bridges, a new railway 'Västlänken', and a new city district in Gamlestaden (The Old City) are being built. The construction projects involve several archaeological excavations. So far, we have explored, amongst other things, a medieval fortification, boat wrecks, the gardens of an agricultural property and a medieval city. New knowledge deepens and gives life to the history of River Göta älv's estuary.

In this volume you can read about the medieval stronghold Gullberg. Today, Skansen Lejonet (The Lion Fort) stands on the top of Gullberg, but already by the 1300s there was a fortified house on this rocky mount. Now the remains of fortification towers, houses, ramparts, walls and contemporary artefacts have been examined and they tell us of both everyday chores and wars.

Farmland estates were created to supply food to Gothenburg's inner city (inside the city moat). They had fields, meadows and pastures. Fruit and vegetables were grown in their kitchen gardens. The diverse history of the farmland estates reflects almost 300 years of human endeavour, trade and burgeoning industrialisation, leading to broad global networks. In this volume we discuss Johanneberg Estate and its garden.

Arkeologerna

GÖTEBORGS STADSMUSEUM

TRAFIKVERKET